

Жанна Янковська

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛША

Монографія

Острог, 2007

УДК398(079.5)883Кул

ББК 83 34УКРІ-8

НЗ4

Особистість Пантелеймона Олександровича Куліша, безсумнівно, складна, багатогранна і, попри нові численні видання, які з'явилися уже в післярадянські часи, залишається до кінця незабагненою. Знаємо його як видатного майстра художнього слова, історика, публіциста, перекладача, видавця, майстра епістолярного стилю, мислителя-філософа. У монографії зроблено спробу розкрити ще одну грань його, хоч іноді й суперечливої, але, безумовно, талановитої особистості. П.Куліш як науковець зробив ще й неоціненний внесок у галузі фольклористики, під впливом життєвих обставин сформувавшись сам як шанувальник народної творчості, створивши власну школу і методологію запису фольклору, видавши фольклорно-етнографічний збірник «Записки о Южной Руси», де чи не вперше подано не лише зафіксовані народні твори, але й широко застосовано теоретико-аналітичні узагальнення. У своїх оповіданнях та історичному романі «Чорна рада» письменник не лише показав широку панораму народного життя, використавши зразки фольклорно-етнографічних реалій, у цих творах проглядається трансформація фольклорного світогляду народу, його стилю мислення, навіть на рівні символіки.

Рецензенти:

- доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Волинського національного університету ім. Лесі Українки Давидюк В.Ф. ;
- доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка Гнатюк М.І.;
- кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Національного університету «Острозька академія» Криловець А.О.

Надруковано за ухвалою вченої ради Національного університету «Острозька академія» (протокол від 25 жовтня 2007р. № 3)

Видавництво Національного університету «Острозька академія»

ЗМІСТ

Примітки	
Від автора	
I. Куліш і його оточення	
I.1. Формування Куліша-фольклориста (біографічні зауваги)	
I.2. П. Куліш у спілкуванні з українськими фольклористами першої половини XIX ст.	
II. “Записки о Южной Руси” в контексті свого часу	
2.1. Особливості структури праці П. Куліша “Записки о Южной Руси з погляду історії та сьогодення	
2.2. Жанрово-тематичний та текстологічний аналіз фольклорно-етнографічної збірки П. Куліша.....	
III. До питання про трансформацію фольклорної свідомості в українській прозі Куліша	
3.1. Фольклорна основа українських оповідань письменника	
3.2. Фольклорно-етнографічні мотиви у романі П. Куліша “Чорна рада”	
Список використаних джерел	
Додаток А	
Додаток Б.....	
Бібліографія	

ПРИМІТКА I

Оскільки в II-му розділі аналізується праця П. Куліша “Записки о Южной Руси”, то для зручності посилання, примітки і вказівки до тексту лише цієї збірки подаватимемо відразу ж після цитати або вказівки за допомогою двох цифр, де перша означатиме номер тому, а друга – сторінки. Наприклад, [I, 45] – том I, сторінка 45.

Дослідження здійснюється за виданням:

Кулиш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша.– К.: Днепро (Репринтное издание 1856-1857 гг.).– Т.1. – 324 с.; Т.2 – 356 с.

Посилання на інші джерела подано як продовження наскрізної нумерації попереднього розділу.

ПРИМІТКА II

Останнім є видання творів П. Куліша в двох томах 1994 р. Але при аналізі роману “Чорна рада” зручнішим для користування було видання попереднє:

Кулиш П. Твори в двух томах.– К.: Днепро, 1989.– Т.1 - 656 с.; Т.2.– 588 с.

Від автора

Тема монографії зумовлена проблемою національного відродження, яка є дуже актуальною сьогодні в українському суспільстві, і особливо в галузі духовної культури. Проблема “Куліш і фольклор” вмотивована тим, що нині до нас повертаються несправедливо забуті імена, цікаві особистості, творчі здобутки яких потребують сучасного осмислення і вивчення. Світоглядні позиції та творчість видатного українського діяча культури, письменника й науковця XIX ст. Пантелеймона Куліша дає для цього багатий і цікавий матеріал. Яскравою особливістю творчої манери П.Куліша є захоплення українською історичною минувшиною та фольклором. Незважаючи на досить складні умови життя, своєрідність характеру, йому, завдяки таланту і працьовитості, вдалося створити цілісний доробок як науковця-фольклориста.

Обрана тема зумовлена нагальною потребою повернути в історію української науки, і фольклористику зокрема, одне із найменш досліджених імен в історії української фольклористики – ім'я Пантелеймона Олександровича Куліша. Матеріали його творчої спадщини дають змогу говорити про те, що П.Куліш є не лише письменником, істориком, критиком, а й фольклористом, зачинателем цієї науки на Україні. Його праця у цій галузі згадується в критичних публікаціях різних років лише принагідно, але фольклоризм та етнографізм – визначальна риса творчості письменника.

Вибраний напрямок дослідження має безпосередній зв'язок із тематичними планами та робочими програмами курсів «Народна художня творчість», «Українська усна народно-поетична творчість», «Українська література XIX ст.» кафедр культурології та філософії, української мови та літератури Національного університету «Острозька академія». Звичайно, може використовуватись і в інших навчальних закладах різного типу при вивченні творчості П.Куліша.

Маємо на меті простежити шлях формування П.Куліша як фольклориста з юних років та у спілкуванні з іншими фольклористами того часу; визначити місце фольклорно-етнографічної збірки П.Куліша “Записки о Южной Руси” в системі фольклорних збірок першої половини XIX ст.; довести, що проблема художньої трансформації фольклорної свідомості займає одне з чільних місць у творчості

письменника; показати, яке значення має ця проблема у глибинній національно-культурній традиції, зокрема в контексті літератури першої половини ХІХ ст.

Дослідження здійснено на базі наукових публікацій про творчість П.Куліша, численного епістолярію письменника та критичних матеріалів, опублікованих у літературно-критичних журналах ХІХ ст., а також на матеріалах його архіву.

Теоретичною основою монографії слугують праці М.Максимовича, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, в яких знаходимо перше наукове осмислення Кулішевих творів; М.Зерова, Є.Кирилюка, О.Дея, С.Єфремова, де зроблено спробу окреслити обсяг і значення його творчої спадщини на початку ХХ ст.; В.Качкана, Є.Нахліка, М.Жулинського, А.Погрібного, П.Кононенка, Л.Дем'янівської, М.Наєнка, М.Пазяка, Л.Задорожної, Л.Дунаєвської, В.Погребенника, Н.Банковської, Г.Довженок, Є.Нахліка, В.Івашківа та інших, що висвітлюють певні проблеми спадщини П.Куліша з точки зору сучасності.

Наукові праці, що стосуються вивчення творчого доробку П.Куліша впродовж півтора століття можна умовно поділити на три періоди. Нині почалася “третьа хвиля” дослідження творчості письменника. До “першої хвилі” належать початкові видання його творів і найперші відгуки та рецензії на них у середині та другій половині ХІХ ст. (закінчуючи першими роками ХХ ст.). Це статті та рецензії М.Максимовича, М.Костомарова, М.Сумцова, І.Франка, рання фундаментальна біографія письменника, написана В.Шенроком[1]. Ці дослідження з огляду на тогочасну культурну епоху вже самі стали для нас цінним матеріалом для зіставлення та вивчення, тому ми часто звертаємося до них, особливо акцентуючи увагу на аксіологічному аспекті досліджуваного матеріалу.

“Друга хвиля” починалася на межі II-го десятиріччя ХХ століття. Вона позначена зверненням до творчості П.Куліша в період національного становлення і проголошення (хоч на дуже короткий час) незалежної Української держави. А оскільки очолювали цю боротьбу письменники, то їхнім натхненником і став П.Куліш як провідник національної ідеї та захисник самобутності українського народу. Національне єство, активний склад особистості митця та його творчість надихали молодих борців не лише в політичних, але й у творчих пошуках. Серед них можна назвати імена В.Винниченка, М.Хвильового, Б.Лепкого, М.Зерова та багатьох інших. У цей час (1908-1909 рр.) у Львові вийшли твори П.Куліша у 6-ти томах. Це видання і до сьогодні поки що є

найповнішим. У ці ж роки в Києві вийшло незакінчене 5-томне видання творів письменника (планувався 20-томник) та 5-томне видання Кулішевих творів Богданом Лепким у Берліні (1922-1923 рр.). У 20-ті роки в Києві готувалося 25-томне видання творів, яке було припинене і з якого вийшло тільки три книги: 1, 3 і 6 томи. До початку 30-х років ще маємо дослідження переважно біографічного характеру В.Петрова, І.Ткаченка, М.Сумцова. Починаючи з наступного десятиріччя, П.Куліша було проголошено націоналістом. Ця у дослідженні творчості митця була штучно перервана, так і не сягнувши свого апогею.

Від цього часу і до кінця 80-х років навколо постаті П.Куліша, по суті, утворився інформаційний вакуум. Його творчість не була офіційно заборонена, але згадувалася головним чином в негативному контексті або ж замовчувалася. Поодинокі ювілейні статті були нейтральними і не давали якогось нового матеріалу. Окремі перевидання “Чорної ради” або “Вибраного” у 1969 році та збірки “Поезії” у 1970 році не реабілітували письменника в очах співвітчизників.

Лише у 80-х роках (“третья хвиля”) у літературно-критичних журналах почали з’являтися статті про Куліша та його творчість. У 1989 та 1994 роках вийшли два двотомні видання з передмовами, відповідно, М.Жулинського та Є.Нахліка. Кілька разів за цей час було перевидано “Чорну раду”. Історики, літературознавці, філософи нині досліджують творчість Куліша, щоб повернути цьому видатному мислителю та науковцю добре ім’я. Наше завдання - оцінити його здобутки в галузі фольклористики, оскільки в 1994 році вийшло і стало доступним широкому колу читачів репринтне видання Кулішевої фольклорно-етнографічної збірки “Записки о Южной Руси”. Взагалі ж, якби видати всю спадщину письменника, то її об’єм сягав би, як підраховали науковці, 50 томів.

Завдання цієї розвідки полягає в осмисленні діяльності П.Куліша як фольклориста і визначенні на сучасному рівні трансформації фольклорної свідомості, естетичних мотивів та поетики фольклору у його літературних творах, обраних для аналізу. Прямі теоретичні дослідження із цієї проблеми лише з’являються у вигляді поодиноких статей, де фрагментарно аналізуються твори письменника. На думки авторів цих статей при потребі ми будемо опиратися.

Умови становлення і розвитку романтизму в українській літературі стали тим ґрунтом, на якому формувалися національна сутність та активний склад особистості

П.Куліша. Особливе сприйняття народних творів, неординарний талант, сенсильне відчуття культурних реалій давнини та емотивне їх сприйняття, помножені на високу працездатність письменника, витворили той феномен у його творчості, інтегруючим моментом якого стало генетично-народне відображення дійсності, поєднане з власною творчістю (що не заперечувало використання літературних традицій).

У монографії великою мірою використано широкий епістолярій Куліша, а також публікації в літературно-критичних журналах XIX ст., матеріали архіву, рукописи, стародруки.

I. П.Куліш і його оточення

У складний для України час державотворення народ намагається повернути втрачені цінності, забуті та заборонені імена. Серед них й ім'я видатного українського письменника XIX ст. Пантелеймона Олександровича Куліша. Не можна сказати, щоб це ім'я було нам зовсім невідоме, але через ідейні погляди письменника у добу “розвинутого соціалізму” воно згадувалося більшою мірою в негативному контексті. Замовчувалися заслуги П. Куліша як надзвичайно талановитої особистості, митця, а особливо як провідника національної ідеї та знавця українського фольклору, який став основою його власної художньої творчості. Нині можна говорити, що його доробок недооцінено, а він є визначним явищем в історії української літератури і культури взагалі. Свого часу М.Коцюбинський в листі до І.Франка писав: “Минуло вже чотири роки, як помер П.Куліш,— і дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ,— про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність”[2]. Через століття після смерті письменника ми звертаємося до його творчості, аби дослідити її з висоти сучасності та належно оцінити. В даному випадку своїм завданням ми вбачаємо побудову доказової кореляції між дослідженням

П.Кулішем фольклору та його власною творчістю. Адже саме у різних формах і методах трансформації фольклорної свідомості, естетичних позицій та поетики фольклору – ключ до розуміння та розшифрування його художніх текстів.

У часи сталінсько-брежневського тоталітаризму на творчому доробку і на особистості П.Куліша стояло тавро українського націоналіста. Насправді ж Кулішевим націоналізмом була природна реакція пригнічених національних почуттів, спосіб захисту незалежності своїх родових коренів, самобутності своєї нації в часи царювання Миколи I. У таких складних соціально-національних умовах письменник бачив своїм завданням збереження скарбів народної духовності та народної культури. І протягом усього життя, над чим би не працював П.Куліш, погляд, думки його повсякчас були заглиблені у народне слово, звичаї, обряди, культуру.

Наукова діяльність П.Куліша розпочалась фактично в період формування і становлення української фольклористики, в час, коли пробивалися лише перші паростки осмислення психологічних функцій творчості народних мас. Свідченням художньо-літературного та патріотичного кредо письменника стала збірка фольклорно-етнографічних матеріалів, зібраних та укладених автором, “Записки о Южной Руси”, в якій широко подано етнографічні деталі, описано індивідуально-розповідальний стиль інформаторів та носіїв фольклору, зафіксовано різні жанри народної творчості. Ця книга свого часу викликала неоднозначні відгуки як на Україні, так і за її межами. Але з погляду сьогодення її значення в історії української фольклористики важко переоцінити.

Неможливо заперечити той аксіомний факт, що немає жодного видатного митця, який би не стояв біля витоків народного слова. Стосовно цього відомий літературний критик В.Дончик у статті “Рух часу і художні шукання прози” зауважує: “Вплив фольклору, народно-поетичної традиції на професійну художню творчість – чинник постійний. Час, звичайно, вносить свої поправки, що виражається передусім у більшій або меншій інтенсивності такого впливу, але загалом кожен письменник, свідомо чи підсвідомо, черпає із цієї скарбниці”[3]. Спадщина П.Куліша – дуже багатогранна і своєрідна, глибоко закорінена у народну творчість. Письменник не просто “черпає” із цього джерела, він цим живе, це його внутрішній світ.

П.Куліш був особистістю дуже складною, неоднозначною, часто навіть суперечливою і, мабуть, тому загадковою. Така несталість його натури засвідчена (з

психологічної точки зору) навіть тими псевдонімами, якими він підписував свої твори: Белебень, Т. Вешняк, Гладкий, Гургурдядько, Данило-Юс, Денис Федоренко, Євгеній Горницький, К., М., Н. М., П. К., Іван Горза, Іродчук, Козак, Кулеш Нечипір, Ломус, Макаров, Макогон, Необачний, Николай М., Опанас Прач, Панько Небреха, Петро Забоцень, Ражай Павло, Панько Казюка, Хуторянин та ін. Від свого діда письменник успадкував ще одне прізвище – “Гарячий Куліш”. І в роботі він теж був “гарячим”. Таким же неоднозначним було і ставлення до нього з боку літературних критиків (навіть друзів) як у сучасний Кулішеві період, так і в ХХ ст. Тут, мабуть, найдоречнішою стосовно оцінки П.Куліша і його творчості буде думка Валерія Шевчука: “Як на мене, ми не повинні непотрібно обожнювати, ані по-непотрібному огуджувати, ми повинні наших культурних діячів розуміти, а з їхніх доробків користуватися всім, що начинено естетичною енергією незбутньою, немеркнучою, – без того самі себе ущербно відчуваємо” [4]. Про Пантелеймона Куліша писали багато, його біографія в основному опрацьована: інтерес до нього як до митця то спалахував, то пригасав. Такі дослідження є вже не меншою бібліографічною рідкістю, як і значна частина його спадщини, і нині ми ніби знову стоїмо на “порожньому полі”: не маємо ані докладної, по-сучасному написаної біографії письменника (щоправда, цю прогалину значно заповнює І-й том монографії Є.Нахліка, щойно виданий 2007р. у київському видавництві «Український письменник»), ані повного зібрання творів. Немає і спокійного, розважливого погляду на всі його хитання, борсання та пошуки. Наше дослідження має на меті належно оцінити внесок Куліша в українську науку про народну творчість. В архівному документі фонду П.Куліша зустрічаємо друковану “Оповістку про передплату на повне видання творів і листів П.О.Куліша”, датовану 1908 роком і складену О.Куліш (Ганною Барвінок) – дружиною письменника: “Зібрання творів П.Куліша буде складатися з 20 томів; в перші три томи увійдуть ліричні твори, в 4-й – віршовані переклади де-яких біблійних книг; в 5-й – драматичні твори; в 6-й, 7-й та 8-й – романи та повісті; в 9-й-15-й - твори історичні; в 16-й – етнографічні; в 18-й, 19-й та 20-й – листи й замітки про життя П.О.Куліша. Кожен том буде містити в собі коло 30 друкованих аркушів (450-500 сторінок), з партретами Куліша, його родини, знайомих і сучасників, знімками з його домашньої обстанови і кращими з його власних малюнків.

Такий мій план видання, коли не залежні од мене обставини трохи не змінять його.

Кожен том мається на думці випускати більш-менш через місяць один за другим. Перший том вийде з початку р.1908.

Редакція всіх томів належить І.М.Каманіну (Київ, Тверська,8; ним же будуть написані “Записки про життя П.О.Куліша”[5]. На жаль, задум Ганни Барвінок не був реалізований.

У суперечливості постаті П.Куліша проступає великий трагізм його особистості. Куліша не можна трактувати однозначно. Це відзначає і В.А.Качкан у монографії “Українське народознавство в іменах”, опираючись на твердження С.Єфремова про те, що “життєва драма письменника не завершилася навіть “за порогом життя, в обіймах всевладної смерті”[6]. Постать Куліша, мабуть, назавжди залишиться складною, великою, трагічною, непізнаною і загадковою.

1.1.Формування Куліша-фольклориста (біографічні зауваги)

До біографії П.Куліша в різні періоди зверталися такі дослідники його життя і творчості, як В.Шенрок, Б.Грінченко, В.Щурат, Д.Дорошенко, О.Дорошкевич, В.Петров, О.Маковей, М.Зеров, Є.Кирилюк, Є.Нахлік, М.Жулинський, В.Івашків та інші. Як відомо, повної автобіографії письменник не залишив. Певні автобіографічні дані були опубліковані в журналі “Правда” за 1868 рік у нарисі “Жизнь Куліша” (повторено друком у першому томі видання творів письменника 1994 року). Проте на цей нарис знаходимо мало посилань дослідників, оскільки не було єдиної думки, що це автобіографія, бо Куліш обрав форму опису свого життя як стороннього спостерігача. Але в останні роки вчені все ж дійшли думки про автентичність даного матеріалу, висуваючи як основні аргументи змістовий та лексико-стильовий (певні, нікому невідомі, епізоди життя виписані особливо детально; крім того, стиль викладу цілком відповідає Кулішевому). Чому автор обрав таку форму – невідомо. Можливо, через делікатність, можливо, тому, що за сторонньою людиною завжди легше спостерігати і легше про неї розповідати, а, можливо, – аби, уникнувши цензурних обмежень, правдивіше описати своє життя, вільніше говорити про окремі події. Лише сам Куліш так вдало міг підібрати епіграф до свого життєпису: “Цікаво зауважити, як деякі уми,

здається, майже творять себе, піднімаючись після кожної невдачі і торуючи свій самотній, але неухильний шлях, попри тисячі перешкод. Вашингтон Ірвінг”[7]. Відомо, що зарубіжну літературу письменник студіював постійно, захоплювався окремими авторами, читав в оригіналі, оскільки, крім української, російської і старослов’янської, володів польською, непогано знав латинську, французьку, німецьку, італійську, іспанську, англійську, шведську, а на схилі літ заходився опановувати ще й давньоєврейську, аби з оригіналу перекладати Старий Заповіт Біблії.

Без сумніву, Куліша-фольклориста сформував і час, й самі обставини його складного життя.

Як відомо, народився Пантелеймон Олександрович Куліш 8 серпня 1819 року у містечку Вороніжі Глуховського повіту Чернігівської губернії (тепер Шосткинський район Сумської області). Перший, мабуть, ще неусвідомлений потяг до народної пісні, казки малий Панько відчув у дитячому віці, слухаючи пісні матері та простих селян, які оточували хлопця. Його мати, Катерина Іванівна (з роду Гладких, друга дружина Олександра Куліша), дуже любила і пестила малого, оскільки шестеро чи семеро її попередніх дітей померли в малолітньому віці. Батько небагато уваги приділяв синові, тому ним в основному опікувалась мати. Вона була жінкою простою, розумною і знала дуже багато пісень, казок, прислів’їв, приказок. Під її наглядом виростав Куліш в атмосфері народної творчості. Катерина Іванівна “вміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі..., – читаємо в автобіографії “Жизнь Куліша”. – ...Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; хмельницина дійшла до неї не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було зітхне, задумається – і знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона, було вставляє співний поетичний дріб’язок з народної антології”[8]. Катерина Іванівна померла дуже рано, але пісні її назавжди запам’яталися Кулішеві. Пізніше він зробить записи пісень своєї матері, які передасть М.Максимовичу після знайомства з ним у Києві.

Багато народних казок у дитинстві малий Панько переслухав від старшої за нього “годами чотирма” двоюрідної (по батьковій лінії) сестри Лесі, яку він дуже любив – “чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими добрими очима і лицем античним, як у Мілоської Венери. Положивши книжку на її коліна, учивсь від неї самохіть азбуки і складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих...”[9].

Звідти, з дому, з дитячих років і спогадів про добру свою матір виніс Куліш і повагу до старців як людей “Божих”, що з ними й пізніше він із радістю спілкувався та допомагав їм чим міг, черпаючи з їхньої пам’яті скарби давнини. Він згадував, що у матері “були любимі старці, діди і бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх витала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись людьми святими, а не злиденними”[10]. Пізніше ці образи його дитинства оживуть в оригінальній творчості з ясністю споглядання.

У 10 років за порадою іменитої сусідки Уляни Терентіївни Мужиловської батько повіз Панька до Новгород-Сіверської гімназії, що за тридцять верств від Вороніжа. Навчаючись у гімназії, він якось випадково «на базарі» придбав збірник народних дум і пісень М.Максимовича. Ця книга справила на Куліша дуже велике враження. Вона зробила буквально переворот у його свідомості. Інстинктивна любов до творів фольклору переростає у нього в свідоме прагнення зберегти ці скарби народу, як це зробив Максимович. У нарисі “Жизнь Куліша” про цю книгу він згадує, що “стала книжка ся у його і в Сердюкова первою над усіма іншими. Заховавсь надовго Гете з Шіллером; забули вони й про Гоголя, і про самого Квітку з його “Марусею”, що не раз нею плакали. Приніс Куліш книжку в гімназію – і всі товариші заслухались, як почав він читати про Сомка Мушкета, про Коновченка, про Озівських братів, про Хмельницького й Барабаша. Поти носив і читав кожному, що почали вже від його втікати і його декламацію передражнювати. Тоді він узявсь та й вивчив напам’ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись”[11]. А значно пізніше у своїх “Воспоминаниях о Костомарове” він напише: “Ніколаша (Костомаров), як ми всі вихованці загальноросійських шкіл, спочатку зневажав “хохлатчину” і мислив мовою Пушкіна. Але з обома нами, на двох віддалених точках Малоросії, трапився чудовий випадок. Йому в Харкові потрапив до рук збірник українських пісень Максимовича, 1827 р., а я в Новгород-Сіверську також випадково зробився володарем українських

дум і пісень Максимовича, 1834 р. Ми обоє в один день із великоросійських народників зробились народниками малоросійськими”[12].

Ще навчаючись у гімназії, Куліш із оповідок своєї матері написав перше оповідання-казку “Циган” українською мовою (його у 1841 році Є.Гребінка надрукує в альманасі “Ластівка”).

Не закінчивши повного курсу гімназії, П.Куліш рік працював домашнім учителем, а потім робить спробу вступити до Київського університету, але не видержав іспиту. Тут, в університеті, юний Куліш познайомився з професором Михайлом Максимовичем, що мав на нього великий вплив. Максимович заохочував молодого письменника-початківця (Куліш на той час уже мав кілька оповідань російською мовою) до творчості рідною мовою, вчив записувати народну творчість, захоплювався з ним романами Вальтера Скотта, давав Кулішеві для читання книжки зі своєї бібліотеки. Саме під впливом і за допомогою М.Максимовича Пантелеймон Куліш у 1844-1845 роках здійснив подорож по Україні, під час якої зробив більшу частину фольклорних записів, що лягли в основу його “Украинских народных преданий”, а пізніше – фольклорно-етнографічної збірки “Записки о Южной Руси”, аналізу якої буде присвячено окремий розділ. Дуже цікавим є те, що у цій збірці П.Куліш, на відміну від попередників-фольклористів, не просто подає зафіксовані тексти, а в коментарях розкриває методику самого процесу запису, описує інформаторів. Слід відзначити також аналітичний підхід до самого фіксованого матеріалу.

Під час згаданої подорожі фольклорист знайомиться з польським письменником, неабияким шанувальником старовини М.Грабовським, який підтримує Куліша у його захопленні народною творчістю та надає йому певні польські матеріали з історії України, а також знайомить із “славним бібліоманом” Свідзінським, що дуже прислужився Кулішеві своєю бібліотекою. Можна припустити, що саме ця подорож допомогла письменнику утвердитися у своїх ідеалах, поглядах, переконаннях. Споглядаючи широку панораму народного життя, заглянувши уже досвідченим поглядом у джерельно-поетичну душу свого народу, він зрозумів, що саме задля цього народу працюватиме все життя.

Такі переконання, можливо, навіть відіграли певну роль в особистому житті письменника. Перебуваючи в Петербурзі, він близько познайомився із сім’єю Плетньова. У цей час письменнику потрібна була підтримка, хоч в основному

напрямку своєї роботи він вже утвердився. В автобіографічному нарисі читаємо: “Плетньов за пустоту вважав писання по-нашому, та й ні єдиної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про Українську будучину”[13]. До вподоби прийшла йому дочка Плетньова, навіть уже думав одружитися з нею. Але “раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: “Вот и вы со временем выучитесь по-украински”. А вона йому: “Никогда!” Мов у серце ножем се слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену”[14]. Одружився П.Куліш з Олександрою Білозерською. Про свою дружину писав: “Тут уже можна сказати: “Який ішов, таку й стрів”. Обое старосвітського роду козацького, обое зросли на піснях українських...”[15] Не завжди безхмарним було їхнє подружнє життя, проте на схилі літ вдячні були одне одному, що доля звела їх. Ганна Барвінок була першою порадицею і помічницею Куліша в роботі (у тому числі, записувала фольклор і допомагала чоловікові впорядковувати його власні записи, – свідчення про це знаходимо в матеріалах архіву письменника). У листі до І.П.Хильчевського з Наумбурга на Сані у серпні 1872 року Куліш писав: “Якщо справи мої не відклинуть мене в Росію, то Олександра Михайлівна повинна приїхати сюди. Без цієї особи не можу тепер ніде жити, хоч би і в раю. Ціну людям пізнаємо ми тільки в старості. Блажен, хто може ще дружньою увагою відплатити люблячому і благородному серцю за його заслуги перед нами, яких іноді оцінити не були здатні” [16]. Після смерті Куліша Олександра Білозерська дуже опікувалась долею його творчої спадщини.

До кінця не з’ясованим є питання про участь П.Куліша у Кирило-Методіївському братстві, зокрема невідомо, чи письменник формально належав до нього. Теоретично окреслена ним національна ідея прямо відповідала ставленню кирило-методіївців до національного питання. Відомо, що братчики робили фольклорні записи, які були потрібні для вивчення культури народу. Зокрема в нарисі “Жизнь Куліша” в завуальованій формі йдеться про причетність письменника вже до створення товариства: “Ще будши у Києві, звів він (Куліш) до купи скількохсь приятелів; в сій-то невеличкій громаді зародилась перва думка – видавання книжок, потрібних для самопознання українського, і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкраїні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, то до

Костомарова, то до інших, піддержуючи їх духа, а вони не такі були козаки, щоб їх треба було збоку підпирати. Вони осадили межі себе й Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз по раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Слов'янщину” [17].

Національне питання в Кирило-Мефодіївському братстві було поставлене в площину питання слов'янського. Прагнення до відродження та об'єднання всіх слов'ян в одну федерацію породжувало ідею відродження кожного народу зокрема, що стала неписаним кодексом життя П.Куліша і тим ґрунтом, на якому сформувалися погляди письменника на прогрес цивілізації в західноєвропейських країнах у той час. Тут його переконання прямо відповідають Шевченковому “І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”. Куліш, слідуючи сприйнятій ще в юності ідеї Гердера про цінність національної самобутності і неповторного історичного шляху кожного народу, ратує разом з тим за перейняття всього найкращого із західної цивілізації та культури. Як відзначає Є.Нахлік у статті “Проблема “Україна-Захід” в інтерпретації П. Куліша”, Україна “за Кулішем... повинна стати не копією Заходу, а європеїзованою країною з національно-самобутнім обличчям, а тому має синтезувати свою тисячоліттям вироблену хліборобську культуру, релігійно-патріархальну моральність і звичаєвість із вартостями західної цивілізації та культури”[18]. Національна ідея у Куліша є ніби той стержень, навколо якого можна об'єднати усі його суперечливі погляди та творчі задуми і зрозуміти їх.

Як відомо, одним із програмних документів кирило-мефодіївців став “Закон Божий” (Книга буття українського народу) М.І.Костомарова, що був визнаний слідчими царської охоранки особливо крамольним і став причиною арешту однодумців. Цей трактат написано у формі Святого Письма, а основна ідея – духовне й політичне об'єднання слов'ян з метою визволення кожного народу зокрема. В автобіографії Куліша читаємо: “Святе Письмо всі вони добре знали і з великою шанобою почитували. І стали вони твердо на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати; що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду і християнська самопожертва”[19].

Через Кирило-Мефодіївське братство Куліш налагодив дружні зв'язки із слов'янськими фольклористами В.Ганкою, В.Караджичем та ін.. Формально віддалившись від товариства, він міг виконувати роль зв'язківця між українськими

братчиками та представниками інших слов'янських народів. Зручною обставиною виявилось те, що С.-Петербурзька Академія послала П.Куліша до Німеччини для здобуття наукового ступеня. Чи не тому він вирушив туди через Україну, Польщу, звідки мав заїхати до “Чехів”? За всіма даними тут він, повинен був зустрітися з В.Ганкою, про що свідчать долучені до справи Куліша у розслідуванні діяльності братства листи:

- 1) “(1847) – лист П.О.Куліша до Крюнбергера з проханням купити книжки сербською, чеською мовами і надіслати їх М.А.Рігельману до Києва, а також доставити російські книги В.В.Ганці в Прагу, Штуру – Пресбург, В.С.Караджичу – у Відень” [20].
- 2) “1847 р. лютого 25. – Лист М.А.Рігельмана до В.В.Ганки з висловленням приязні й повідомленням про надіслання книжок та з проханням взяти участь у підготовці видання російсько-слов'янського журналу і прихильно прийняти П.О.Куліша” [21].

До цієї справи було також долучено знайдені у М.Гулака листи від Куліша із завуальованими фразами-натяками типу: “І навіщо ж їхати в країну віддалених знань, замість того, щоб взяти участь в круговерті сучасного російського життя? Багато, багато ви тут дізнаєтесь, про що писати не подобає”. Або: “В мені знайдете тут найвідданішу вам людину і, поєднавши свої сили, ми з вами приведем до виконання багато...”[22] З собою у Куліша знайдено рукопис “Закону Божого”, написаний рукою Білозерського, з відозвами до “братів українців” і поляків та статутом Кирило-Мефодіївського братства. Але, оскільки це було написано рукою Білозерського, який також їхав з Кулішем, то відповідальність за ці документи він узяв на себе.

Крім ще інших інкримінацій у справі Пантелеймона Олександровича фігурує фраза: “Тут же (тобто серед вилучених паперів – пояснення наше.–Ж.Я.) знаходиться рахунок грошам для добрих справ... Це породжує питання: чи не було у них каси братства?” [23].

Щасливим збігом (а, можливо, продуманим кроком) було одруження Куліша. Цим він міг пояснити свою окружну подорож по “Слов'янщині”, під час якої хотів своїй молодій дружині “світа показати”. Маючи такі вагомні докази, П.Куліш гідно вийшов з допиту, де йому було поставлено 79 запитань. Все ж, як ми знаємо, царські судді не зважили на ці докази. Провівши кілька місяців у Петропавлівській тюрмі,

письменник поїхав на заслання до Тули із забороною друкувати свої твори. Пізніше, після численних клопотань, його праці могли бути опубліковані, лише пройшовши спеціальну цензуру (III відділення). Дозвіл на загальну цензуру Куліш одержав тільки у 1856 році, коли друкував “Записки о Южной Руси”.

Саме в цьому році Пантелеймон Олександрович познайомився з Остапом Вересаєм, який уже з першої зустрічі справив на нього гарне враження. Досить довго вони листувалися, письменник кілька разів допомагав кобзареві, висилаючи йому гроші. Він вважав бандуриста надзвичайно творчою особистістю, мав за найближчого друга і звертався в листах не інакше, як “Друже мій Остапе!” або “Любезний мій друже Остапе!” Окремі матеріали із листування Куліша та Вересая збереглися і надруковані в журналі “Киевская Старина” за 1904 рік та у книзі “Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані”. Особливо цікавими є два з них. У першому він втішає кобзаря, який, очевидно, жалівся на свою долю, і разом з тим по суті дає оцінку його творчості: “Р.Б. 1865, листопада 16-го дня, з Варшави.

От і ти, Остапе, маєш не таке, як інші люде, діло, та й без тебе не можна обійтись мирові Божому. Тебе на те создав Господь, щоб не забувалась на світі наша стара старовина. Темний ти чоловік, а як заграєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що весь світ із’їздив. Тим твоє діло, друже Остапе, спасенне, і ти на свою долю не нарікай, хоч вона тобі і гірка здається. Одарив тебе Бог розумом і словом таким, що видющи в тебе учаться і письменні люди тебе поважають”. Наступний лист Куліша – це ніби духовна настанова старшому товаришу і йому подібним, а також турбота за майбутні покоління: “...От же ти не сгашай свого духа, а що маєш на серці, все виспівуй і словами промовляй. Ще ж до сього треба тобі, друже Остапе, знайти хлопця такого, щоб усі твої пісні перейняв. Нехай вони не вмирають, як прийде година, для всіх єдина. ...Одно се діло одчинило б тобі двері у царство небесне. ...Сеж у тебе скарб давній, предківський і так не чесно було б тобі його в землю з собою закопувати. Нехай не вмирає предківська слава..., а щоб слава козацька во віки вічні не вмирала, навчай своїх пісень усякого охочого, не вважаючи, яка тобі з того буде користь. Тоді я тебе ще більше поважатиму, і твоя пам’ять навіки на землі зостанеться”[24]. Чим не своєрідний моральний кодекс етнографа?

Життєвою програмою П.Куліша (а особливо нас цікавить період до 60-х років XIX ст.) була пропаганда та збереження творів фольклору, вивчення української

старовини, створення просвітніх закладів для народу, розвиток української літератури для зміцнення української народності, становлення української науки. У цьому напрямку внесок його в історію національної культури – надзвичайно вагомий, до того ж потребує уваги і фундаментального вивчення. Дослідник творчості П.Куліша К.Студинський слушно зауважував: “Як би ми не оцінювали Куліша, як чоловіка з усякими його химерами, автократизмом, самолюбством і гордістю, як письменника з різними метаморфозами поглядів у його творчості, як громадського діяча з усіми його промахами та шибанням своєю особою у протилежних напрямках, то все ж не могли би ми йому відмовити великих заслуг на полі відродження України”[25].

1.2. П.Куліш у спілкуванні з українськими фольклористами першої половини XIX ст.

Важливу роль у становленні П.Куліша як фольклориста і як письменника першої половини XIX століття відіграло наукове оточення, спілкування з творчими особистостями, серед яких у нього були вчителі-наставники, друзі-однодумці, порадики, а іноді й суперники. По-різному склалися у Куліша стосунки з цими людьми через певні обставини, особливості його психологічного стану і характеру. Про це багато сказано, багато тут ще залишається незрозумілого, недослідженого, що потребує з'ясування. Як наукове середовище впливало на особистість і творчість письменника в контексті тогочасного фольклорного та літературного процесу?

П.Куліша відносять до культурно-історичного напрямку в українській фольклористиці, яка, маючи вагомі досягнення в галузі народознавства, визначила і відповідний напрям у літературі. У рамках цього напрямку в добу романтизму національна ідея проявляється через всебічне захоплення усною народною творчістю і через виявлення особливостей її в культурі кожного народу. Реалізується цей напрям у збиранні етнографічних матеріалів, їх публікації, вивченні, у фольклоризації художньої літератури. Ідея національної самоідентифікації вимагає в той час від українських фольклористів створення певної системи народознавчих поглядів, в яких би відображалася потреба самостійного існування нації. Я.І.Гарасим у авторефераті до дисертації “Культурно-історична школа в історії української фольклористики” пише:

“Головними заслугами культурно-історичної школи є: 1)опрацювання історико-генетичної методології; 2)нагромадження великого культурно-історичного матеріалу та досвіду текстологічного аналізу; 3) побудова історії фольклористики на об'єктивно-наукових засадах; 4)своєрідна еластичність доктрини, що дозволяла сприйняття нових ідей і проходження певної еволюції, а також зумовила її здатність до відгалужень, які формували нові напрями в науці, методи і школи”[26]. Теоретично осмисленою ця школа була лише в кінці ХІХ століття. Твори письменників першої половини цього століття за своїми ознаками лише практично належать до неї. Які критерії вважалися при цьому основними? Проф. Наєнко М. наголошує, що “ішлося відтак про всебічний і цілісний підхід до твору, про єдність у ньому змісту і форми, про зв'язок його з фольклором і історичною епохою, що було принциповим положенням формованої тоді історичної школи літературознавства”[27].

Як відомо, ще у гімназійні роки П.Куліш захоплювався творчістю М.В.Гоголя (1809-1852), з яким у нього на якомусь етапі синтезу творчої біографії можна визначити деякі спільні риси. Про близькі особисті стосунки цих письменників ми свідчень не маємо. Знаємо тільки, що після смерті Миколи Васильовича Куліш близько познайомився з його матір'ю, часто бував у неї в помісті і, зрештою, став його першим біографом. Він опублікував статті: “Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя” (Отечественные записки. – 1852.– Т. 81), “Выправка некоторых биографических известий о Гоголе” (Отечественные записки.– 1853.– Т.86.– №2), а також “Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя” та “Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” (Т. 1-2, Спб., 1856). Останнє видання упорядковане П.Кулішем і надруковане під псевдонімом Николай М. з його примітками. Під час підготовки двох останніх публікацій йому допомагав Аксаков С.Т. (1791-1859), російський письменник, який виявляв глибокий інтерес до України, її історії та культури і був спільним знайомим, радником, покровителем обох співвітчизників. Були у них й інші спільні знайомі – В.Тарновський, М. Максимович, Т.Шевченко... А от долі їхні не перетнулися.

У нарисі “Жизнь Куліша” зазначено: “Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав “Сочинения и Письма” її славного сина. За сю працю поступила йому десятий процент чистої прибилі, як її почитано, три тисячі карбованців, тільки щоб

якнайхутчіш скінчити. Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці: рукописі до ладу позводив, коментарі поробив, листи всі розібрав і впорядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8°, той зрозуміє, з якої міцної сталі викований наш худорлявий козак” [28]. Це було видання “Сочинения и Письма Н.В.Гоголя” (Т. 1-6, Спб., 1857) зі вступним словом, поясненнями українських слів і примітками.

Зараз ми можемо говорити не лише про трансформацію реалій української дійсності в повістях Гоголя (цю тенденцію спостерігаємо і в творчості Куліша), ми так само впевнено можемо назвати його українським етнографом і фольклористом. У критико-біографічному нарисі Н.Крутікової та Д.Юфанова наголошується, що в “ніжинський період” накреслюються демократичні тенденції у світогляді Гоголя. Про це свідчили його постійний інтерес та співчутливе ставлення до простих людей, активна увага до народного побуту і фольклору. Гоголь дуже часто відвідував передмістя Ніжина – Магерки, де в нього було чимало знайомих серед селян. Він любив бувати на їхніх весіллях, цікавився їх повсякденним життям, уважно прислухався до українських пісень та приказок [29]. Вільно й широко користується Гоголь у своїх повістях сценами з інтермедій, вертепних дійств, мотивами та образами українських народних пісень і казок. Він не обмежувався відомими йому даними з народної творчості й етнографії, уважно стежив за фольклорними виданнями, що виходять з друку, і все життя збирав пісні, повір’я, нові етнографічні матеріали. У його творах із гідною подиву “життєвістю” оживає світ давніх міфологічних уявлень та вірувань українців. Наприклад, сучасний біограф Гоголя М.В.Попович пише, що можна навести багато прикладів того, наскільки точно відображав Гоголь етнографічно-фольклорні реалії. Так, “червона свитка і свиняча пика” з “Сорочинського ярмарку” сприймались поколіннями читачів як веселі жарти, а майже через сто років після Гоголя учений-етнограф Зеленін виявив, що червоний одяг і образ свині у народній свідомості – атрибути “нечистих” покійників, зокрема померлих чаклунів [30].

Буваючи у рідній Василівці, Гоголь упорядковував сімейний архів, писав, а також працював над записами українських пісень, які робила для нього мати. У збірці М.Максимовича 1834 року “Українські народні пісні” близько 150 записів належить Гоголю. Це величезна праця, гідна справжнього фольклориста.

Як бачимо, фольклористична діяльність у М.Гоголя тісно переплітається з його оригінальною творчістю. І в цьому, можливо, він є найпершим прикладом для П.Куліша, який на кілька десятиліть пізніше стає на літературну стежку.

Досить чітко окреслив оточення П.Куліша в контексті естетики романтизму С.В.Савченко, який писав, що дуже цікавим був той поетичний “ореол”, в якому уявляли собі українську старовину перші діячі в галузі української етнографії та літератури: кн.Цертелев, Максимович, Срезневський, Костомаров, Пассек, Бодянський, Куліш та інші. Дослідник також наголошує, що хоч вони значно ідеалізували народну творчість, але “цим же особам українська етнографія зобов’язана і першими дослідями вивчення народного життя, вірувань, звичаїв і першими записами пам’ятників усної творчості”[31].

Першим етнографом, який звернувся до вивчення української народної словесності, вважається князь Цертелев М.А. (1790-1869), який зупинився саме на одній з її найцікавіших сторін – епічних думках, вважаючи, що епічні твори містять хронологічну, історичну, глибинну та іншу різноманітну інформацію про етнос, і у 1819 році видав збірник “Опыт собрания старинных малороссийских песней”. Відомо також, що Цертелев цікавився пісенним фольклором інших слов’янських народів, робив переклади. П.Куліш був знайомий із збірником та поглядами М.А.Цертелева і, можливо, що вперше дізнався про них від свого вчителя – М.Максимовича, бо відомо, що Цертелев і Максимович довгий час листувалися (це листування опубліковане у “Вестнике Европы” за 1827 рік). В одному із цих листів (відкритому) князь писав до Максимовича: “Хто хоче придати, якщо можна так сказати, народного колориту своїм творам, той не повинен вважати за пусте вітчизняні легенди і пісні, але зобов’язаний вслухатися у них як можна більше” (Вестник Европы.– 1827.– №12.– С.272). Максимович же вимогу самобутності літератури на народній основі пов’язував, як видно із його праць, насамперед з потребою пізнати “дух” народної творчості, бо в ній відбилися культура, характер, благородство простої людини. П.Куліш познайомився з М.Максимовичем (1804-1873) у 1839 році, вступаючи до Київського університету, хоч своєю збіркою пісень, виданою у 1834 році, Максимович справив незабутнє враження і мав великий вплив на Куліша ще у гімназійні роки. Відомо, що передмову автора до видання “Малороссийские песни”(1827) видатний український історик М.Грушевський назвав “маніфестом українського народництва”[32]. Можна вважати, що ця передмова

є разом з тим програмним документом культурно-історичної школи, адже в ній автор наголошує на історизмі українського фольклору, його національній самобутності, художніх особливостях та зв'язку з літературою. Вчений також звертає увагу на відображення в українському фольклорі емотивних порухів та фантазії народу: “Настав, здається, той час, коли пізнають істинну ціну народності... В цьому відношенні великої уваги заслуговують пам'ятники, в яких якнайповніше виражалася б народність: це є пісні – де звучить душа народу, і казки – де відсвічується фантазія народна. В них часто бачимо повір'я, звичаї, характер і нерідко події дійсні, які в інших пам'ятниках не збереглися...”[33]

Після видання збірки 1827 року, де було вміщено 130 пісень, М.Максимович продовжував займатися українським фольклором, і його кореспондентами стають Гоголь, Куліш, Срезневський, Шпигоцький, Бодянський та інші. У листах цього періоду та передмові до видання 1834 року проходить думка, що у нього вже є дві з половиною тисячі пісень і уривків. Крім того, Максимович придбав записи померлого перед тим археолога-народника Зоріана Ходаковського, багате на пісні обрядові, особливо весільні. Маючи таку велику кількість матеріалу, дослідник запланував видання, що складалось би з чотирьох частин і включало би в себе пісні билинні і побутові, жіночі, “гулливья” та обрядові.

Стосунки П.Куліша і М.Максимовича з часом змінили свій характер. В листах до О.Бодянського та І.Срезневського гострий на слово Куліш іноді не зовсім коректно відзивається про свого вчителя. На думку дослідника В.Данилова, розходження Куліша з Максимовичем можна пояснити й деякою різницею в напрямку їх ідей: “Максимович був, – пише В.Данилов, – органічний українець, але його суспільно-політична ідеологія була перейнята офіційним напрямком в дусі Уваровської формули. ...Куліш був представником національного українського радикалізму... З таким ідейним розходженням Куліш і Максимович рано чи пізно повинні були і самі розійтись”[34].

Ще працюючи викладачем у Луцьку, П.Куліш знайомиться із збірниками І.Срезневського (1812-1880) та П.Лукашевича (1806-1887). Ці видання справили на письменника яскраве враження багатством вміщеного у них матеріалу. Із Срезневським Куліш пізніше підтримував стосунки, мав спільні задуми (які, на жаль, не всі здійснилися), листувався. Заслуга І.І.Срезневського як фольклориста-етнографа

полягає в тому, що він видав збірник “Запорожская старина” (1833-1838) та, разом із І.Росковшенком, “Украинский альманах”.

Велика довголітня дружба з'єднувала П.Куліша із ще одним шанувальником старовини, вченим-істориком, мовознавцем-славістом, фольклористом Осипом Бодянським (1808-1876), який піклувався виданням багатьох творів П.Куліша, сам вів записи українських народних пісень і казок. Він надсилав Кулішеві на заслання книги із своєї бібліотеки. У нарисі “Жизнь Куліша” про Бодянського записано: “Куліш вельми хвалить свого ученого мужа за його сильний характер. Такі, мовляє, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують”[35]. О.Бодянський, як і Куліш, друкувався під багатьма псевдонімами пройнятими українським народним “духом”: Бода-Варвинець, Ісько Матиринка, І.Мастак. Сам полтавчанин, він ніколи не цурався рідного краю і рідної мови, а, працюючи в Московському університеті, надзвичайно багато зробив для видання творів своїх земляків-українців. Неодноразово у статтях наголошував на абсолютній несхожості української та російської народної поезії, давав характеристику українським пісням, досліджував фольклор інших слов'янських народів. Саме Бодянський, перебуваючи в 1837-1842 рр. у науковому відрядженні в південно- і західнослов'янських країнах, встановив зв'язки з П.Й.Шафариком, Я.Колларом, В.Ганкою, В.Караджичем та ін., був близький до слов'янофілів. У 1845 році О.М.Бодянського обрали секретарем “Общества Истории и Древностей”, а з 1846 року під його керівництвом праці даної організації почали видаватися у формі “Чтений”. Автор згуртував навколо себе групу науковців-патріотів, до числа котрих належав і П.Куліш, який ділився з Бодянським усіма своїми творчими планами, успіхами й невдачами, саме він друкує впорядковані Кулішем літописи Самовидця та Грабянки.

Дисертація О.Бодянського називалася “О народной поэзии славянских племен”. Незважаючи на час, у який він жив, учений вже тоді відкидав будь-яке схиляння перед іноземщиною. У своєму дослідженні стосовно цього він пише: “Минула вже пора звабних ідей космополітизму... Минула вже пора мавпування... Ні, в теперішній час... всякий народ хоче залишатися тим, чим він є, чим він може стати..., хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею...”[36]

Відомо також про тісні стосунки О.Бодянського з М.Максимовичем у московський період життя останнього. Після від'їзду Максимовича на Україну вони довгий час листувалися [37].

Варто згадати видання фольклористом збірки стилізованих українських казок під назвою “Наські українські казки” (1885), де Бодянський виступає під псевдонімом Іська Матиринки. Але найбільше зусиль в цьому напрямку він приділив підготовці збірника українських народних пісень, записаних ним і його братом Федором. Брати Бодянські збирали пісенний матеріал в основному у 1830-1850 рр. на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині. Багато пісень записано від рідних. Хоч на цій території збирали фольклор також Максимович, Куліш, Білозерський, Метлинський, Маркович, все ж у найбільшій кількості одиниць до нас дійшло зібрання Бодянських.

Цілком закономірно може виникнути запитання: чому, маючи в руках такий багатий матеріал і будучи безпосередньо причетним до видавничої справи, О.Бодянський відтягував зі своїм збірником? Частково це можна пояснити тим, що саме в цей час пісенних збірників побільшало (відомі видання І.Цертелева, М.Максимовича, А.Метлинського, І.Срезневського, пізніше – Я.Головацького, “Записки о Южной Руси” П.Куліша). Тому, можливо, О.Бодянський готував більш сконцентроване фундаментальне видання, аби не повторюватись. Тим більше, що, коли простежити в цей період за перепискою І.Срезневського, П.Куліша та О.Бодянського, то можна припустити, що це мав бути синтезований збірник пісенного фольклору з усіх їхніх колекцій. П.Куліш 21 серпня 1846 року писав О.Бодянському: “Ви ще не знаєте, що я, Срезневський, Метлинський і Костомаров з'єднали свої збірники українських пісень в один, і тепер займаємось вказуванням усіх варіантів по різних списках, так щоб ні одне слово не загинуло, на Максимовича мало надії. Він і сам не видає, і своєї колекції не випустить. Але ви, я впевнений, приєднаєтесь до нас”[38]. Із наступного Кулішевого листа від 1 вересня 1846 року можна зрозуміти, що Бодянський відмовив йому, очевидно, тому, що готував власне видання, на що Куліш відповів: “Відмова в повідомленні мені пісень не лише не засмучує мене, але захоплює. Друкуйте! (Тільки ради Бога, відмічайте, де яка пісня записана і не складайте із двох однієї). Можливо, і я схилю Срезневського та Костомарова передати Вам наш збірник”[39]. Мабуть, Куліш заручився такою згодою, бо пізніше стало відомо, що він “надіслав О.Бодянському чимало особисто зібраних текстів народних пісень (чи не той це рукописний збірник

Куліша, що, за згаданим повідомленням М.Азадовського, зберігається в Москві, у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки – раніше Всесоюзної ім.Леніна?– примітка наша.– Ж.Я.), запис весілля із Стеблева, зроблений 1845 року С.Левицьким, а також пісні, записані В.Білозерським, копію пісенного зібрання з Волині М.Костомарова”[40]. А І.Срезневський в листі від 17 вересня 1846 року повідомляє О.Бодянському, що “пісні неісторичні віддав Кулішеві”[41]. Можна думати, що, одержавши таку масу фольклорного матеріалу, Бодянський взявся за його впорядкування і комплектування збірника. На жаль, ця робота не була завершена вченим, і після його смерті сконцентровані у нього записи потрапили в різні руки. Доля багатьох зошитів невідома. Зібрання пісень Бодянських, що збереглися, упорядкували і видали тільки у 1978 році А.Ю.Ясенчук та О.І.Дей під назвою “Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських”.

У 50-х роках стосунки П.Куліша з О.Бодянським похолоднішали через досить дріб’язкову суперечку (відображено у листах цього періоду). Але Куліш завжди залишався високої думки про Бодянського, тому, коли одержав звістку про його смерть, то написав у листі до А.Ф.Кістяківського: “Про смерть Бодянського ми прочитали в “Московских Ведомостях”, незабаром після одержання книги “Чтений”, на якій надруковано: “1877, книга перша (сота)”. На сотні таких томів не соромно іспочити сном вічним. Бодянський може про себе сказати: «Течениежизни сконча и веру соблюдох». Як науковець, він був високоморальною особистістю...Коли я жив у засланні, Бодянський прислав мені багато книг із своєї бібліотеки, за моїми повідомленнями про те, які мені потрібні. А книгами він дорожив “аки зеницею ока”[42].

Добре налагоджені стосунки у справах збирання та публікації народних творів були у П.Куліша з А.Л.Метлинським (1814-1870), який у 1848 році випустив за своєю редакцією “Южный русский сборник”. Але основною його фольклористичною працею стала збірка “Народные южнорусские песни” (1854). Матеріал до цієї збірки був зібраний не лише Метлинським, а й його рідним братом Семеном, також доставляли йому записи М.Білозерський, П.Куліш, Марко Вовчок, С.Д.Ніс та інші. Усім їм автор висловив вдячність на початку збірки. У книзі вміщено 800 пісень (150 варіантів). На цю збірку було дуже багато відгуків та рецензій, в яких загалом дано було високу оцінку виданню, хоч і вказувалось на недоліки. А Метлинський у передмові до неї писав:

“Нинішній праці нашій, надіюсь всякий віддасть справедливість, хто тільки може зрозуміти, що значить добросовісне видання тексту народних творів. Крім його записування особисто і через інших, потрібно було співставити велику кількість списків, відокремити багато пісень однакових, невправно записаних, слабких, вже надрукованих, варіантів неправильних, визначити вимову при різноманітності правопису, визначити і означити смисл і зв'язки в мові через розділові знаки, встановити розділ віршів, придумати систему, яка б об'єднувала різнорідні пісні і підвести під неї ці пісні”[43].

Публікуючи “Записки о Южной Руси”, П.Куліш часто посилається на варіанти творів, опублікованих у збірнику Метлинського, зауважує, які власні записи публікував у ньому.

У значно ближчих творчих і дружніх, хоч не завжди однакових та однозначних стосунках був П.О.Куліш з М.І.Костомаровим (1817-1885). Саме Костомаров одним із перших в українській фольклористиці зробив спробу періодизації пісенного фольклору в монографії “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества”, виділяючи чотири періоди його розвитку: первісний (дохристиянський), дружинно-князівський (докозацький), козацький, післякозацький (селянський). В ряду найвидатніших розвідок з народознавства, світоглядних, космологічних та релігійних уявлень слов'ян дохристиянської епохи стоїть “Слов'янська міфологія” М.Костомарова.

Із П.Кулішем у М.Костомарова виникали суперечки головним чином на ґрунті історичних досліджень і припущень. У 1880-х роках журнал “Киевская Старина” опублікувала цілу низку статей про стосунки Куліша з Костомаровим. 1885 року Куліш послав Ф.Лебединцеву (редактору часопису) окремого листа щодо цих публікацій і статтю-“опровержение, в видах излечения нашей (пишущей) украинской братии от езуитства, которое оно ненавидит и которому однако ж часто, в своем ослеплении псевдопатриотизмом, подражает”[44]. Це спростування Куліша вийшло під заголовком “Брошенный из-за угла камень”. Після даної публікації налагодилися дружні стосунки журналу з родиною Кулішів, і Пантелеймон Олександрович вислав Лебединцеву для опублікування в часописі копію невідомої ще тоді автобіографії Т.Г.Шевченка.

Тогочасна епоха дала Україні багато талановитих яскравих особистостей. Виникнення ідейних та інтелектуальних суперечностей між ними було явищем цілком

природним. Як відомо, не зовсім однозначними були стосунки у П.Куліша з Т.Г.Шевченком (1814-1861). Про їхні взаємини у часи радянської влади було написано дуже багато. Охрестивши Куліша “буржуазним націоналістом”, його характеризували як антипод Шевченка. Однак уже зараз можна сказати, що дрібні образи на літературній ниві між цими двома геніальними людьми насправді ж не стали причиною їхньої ворожнечі. П.Куліш вважав Шевченка найбільшим чоловіком в галузі поетичного мистецтва, собі ж (і цілком справедливо) надавав перевагу в галузі теоретичного осмислення літератури. Але стосовно взаємин Куліша і Шевченка уже вироблено негативний стереотип. Щоб довести протилежне, потрібно провести окреме дослідження, яке базувалося б на неспростованих доказах і фактах, а таких є досить. На наш погляд, протягом усього життя вони підтримували дружні творчі стосунки, незважаючи на тінь дрібних суперечок. Адже, як відомо, Шевченко був старшим боярином на весіллі Куліша. Олександра Білозерська, дружина Куліша, віддавала усе своє віно на те, щоб організувати поїздку Шевченка за кордон (через арешт вона не здійснилася). Куліш, коли Шевченко ще був на засланні, друкує у своїх “Записках о Южной Руси” його поему “Наймичка”, без зазначення імені автора; посилає йому туди літературу, в тому числі і цю фольклорно-етнографічну збірку, “Чорну раду”, епілог до неї. Збереглося і їх листування цього періоду, в якому немає й тіні ворожнечі, а лише дружня довіра. Хоч Шевченко мало записував і досліджував фольклор, Куліш вважав його поезію найвищим зразком народності в літературі і неодноразово вказував на це. Саме він виголосив своє відоме “Слово над гробом Шевченка”. А в промові на Шевченковому святі у Відні 1869 року “Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті” він говорив: “Іс кінця в кінець України можна тепер усякому розпізнати, в кого в серці є правда, а в кого її нема. Не питай, не розвідуй про чоловіка, який він; довідайсь тільки, чи любить, чи цураєця Шевченка. Се буде певна ознака чистивости особи”[45].

Серед приятелів П.Куліша – фольклорист С.Д.Ніс (1829-1901). Будучи якимось у Чернігові, Куліш відвідав його оселю і був захоплений цією людиною: “Дуже приємна людина – Ніс... Це ім’я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик, і поет найбільше потребують. Між народом він свій, без найменшої натягненості. Супроти його я вже джентельмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народного виховання. Він учиться в народу, і чудесно вчиться. Вищого за нього немає

етнографа”[46]. То була найвища похвала для людини, коли Куліш її назвав етнографом. Письменник та С.Д.Ніс довго листувалися і зберігали дружні стосунки. Частина їх листування надрукувала “Киевская Старина” за 1899 рік. У листах Куліш найчастіше звертався до С.Д.Носа “Голубе мій волохатий та буркітливий, Степане Даниловичу!”. В листі від 15 липня 1860 року Куліш пише Носу: “Чую я через людей, що Ви, пане курінний, написали про чумаків, та й дуже гарно. То прошу Вас – присилайте скоріше в “Основу”, та й наказуйте, щоб без мого прогляду нічого Вашого не друкувати і який би не вийшов мій прогляд, так уже тому й бути. Поки моєї снаги, буду Вас іще де кого од фалши словесної обороняти і половину од чистого зерна одвіювати”[47]. Крім того, в архіві П.Куліша (ЦНБ України ім.Вернадського, ф.1, од. зб.338, №10) зберігається рукопис у 18 аркушів – записи народних казок (1854. Конотоп, с.Понори), на якому вгорі є напис рукою П.О.Куліша: “Усього казок 10. од Носа”.

Деякі прислів'я, приказки та пісні, записані С.Д.Носом, опубліковані у збірниках А.Метлинського та П.Чубинського. Він також автор оповідань із життя селян і козаків, розвідок з етнографії та народної медицини.

У рік смерті етнографа журнал “Киевская старина” (№1-3) у статті “Конотопская старина по устному преданию” звертає увагу на етнографічні зошити С.Д.Носа, тут же публікуючи деякі витяги із них.

Спільниками Куліша у справі збирання фольклору були М.М.Білозерський (1833-1896) – брат його дружини Олександри Білозерської-Куліш та Лев Жемчужников (1828-1912) – російський художник, фольклорист, який своєю працею чимало прислужився для України. Фольклорні записи М.Білозерського були опубліковані також у згаданій збірці А.Метлинського та збірці М.Номиса “Українські приказки, прислів'я і таке інше” (1864). У додатку до збірника А.Метлинського було вміщено складені Білозерським “Правила при записуванні народних дум, пісень, казок, переказів та ін.” і “Список кобзарів (бандуристів) та лірників”. Рукопис його праці “Про кобзарів” і список кобзарів (108 сторінок) зберігається в ІМФЕ НАН України[48]. Там же зберігаються багато неопублікованих фольклорно-етнографічних матеріалів. Частина його рукописів також знаходиться у фондах ЦНБ України ім.Вернадського. Ці дані говорять про те, що М.Білозерський, хоч і спілкувався з багатьма фольклористами, видавцями, проте в основному працював самостійно. Фольклористична ж праця

Л.Жемчужникова здійснювалась головним чином під керівництвом П.Куліша. Зібрані ним пісні та думи були опубліковані в журналі “Основа” (1861, №10), а казки та легенди – у II томі “Записок о Южной Руси” Куліша. Л.Жемчужников був особисто знайомий з Остапом Вересаєм, намалював його портрет. Є відомості, що Жемчужников один із перших записував думи з мелодіями, але ці записи мелодій не збереглися. У своїх спогадах фольклорист записав, що історію не можна зрозуміти, не зрозумівши пісень, тобто їх треба прочитати і мелодії їхні прослухати; “тоді тільки можна сказати собі, що я трохи розумію народ”[49].

Відомо, що в цей період Пантелеймон Куліш підтримував дружні стосунки з Марком Вовчком (1833-1907) та О.Марковичем (1822-1867). Імена цього подружжя стоять поруч з такими збирачами та видавцями народної творчості, як М.Максимович, А.Метлинський, О.Бодянський та ін. Окремі їх записи публікувалися у збірках названих фольклористів. А власне зібрання їхніх записів було майже готове в кінці 40-х років (маємо на увазі “Двісті українських пісень” у записах Марка Вовчка). Незаперечним залишається той факт, що опис індивідуального стилю інформаторів вперше опублікований П.Кулішем, хоч в архіві О.Марковича також зберігаються записи про постаті інформаторів.

П.Куліш, як і всі попередньо названі фольклористи, був також знайомий із записами патріарха української фольклористики Зоріана Доленги-Ходаковського (1784-1825), які тільки у 1974 році були опубліковані О.І.Деєм. Відомо, що із записів Доленги-Ходаковського робили копії О.Бодянський, М.Максимович, а також наявні копії, зроблені П.Кулішем. Їх використовували для своїх збірників А.Метлинський, П.Лукашевич інші. Звичайно, якби це зібрання повністю було видане у часи Цертелєва (а воно становило приблизно 2000 одиниць) – це була би подія неординарна. Але й сьогодні колекція пісень Доленги-Ходаковського – цінний пам’ятник старовини, своєрідна пісенна енциклопедія України на межі XVIII-XIX ст. В той час у такій жанровій різноманітності не була зафіксована поезія жодного слов’янського народу.

Фольклористична діяльність таких діячів, як А.Метлинський, П.Куліш, І.Срезневський, П.Лукашевич та ін. відбувалася на тлі всеслов’янського відродження, що знайшло відображення в літературі і ґрунтувалося на вивченні народної старовини, історії, легенд, поезії, мови і разом з тим в порівнянні цих реалій із змістом відповідних у інших слов’янських народів. У цей час зростає увага польських

фольклористів до української пісенності. З'являються збірники із записами українських пісень Вацлава із Олеська, Казимира Войціцького, Жеготи Паулі. Великою подією стало видання сербських пісень Вука Караджича, словацького збірника Шафарика, відомою була діяльність В.Ганки, Я.Коллара, Я.Чечота, Х.Ботева, Л.Штура.

Романтизм як напрям, мабуть, і був таким багатим, бо виростав із фольклору. Українська народна творчість стала джерелом для багатьох слов'янських літератур. Так, у другій половині 30-х років з перекладами та переспівами українських пісень і дум у віленських альманахах виступив Адам Пенькевич. Ці переклади стали його основним літературним доробком. У середині 40-х років велику кількість польських перекладів українських народних пісень опублікував у своєму збірнику Ян Чечот. Адам Словіковський надрукував у польському перекладі збірку українських пісень, зібраних ним на Волині. Високу оцінку українському фольклору давали А.Міцкевич, Ю.Словацький тощо.

Процеси відродження національних культур та взаємопроникнення, взаємодії між ними на тлі романтизму, які в першій половині XIX ст. проходять дуже інтенсивно, в надзвичайно короткий термін помітно змінюють духовне обличчя цих слов'янських країн. Саме в цей час, розвиваючи вітчизняну фольклористику, сформувалося коло українських вчених-славістів (П.Гулак-Артемівський, І.Срезневський, О.Бодянський, М.Максимович, М.Костомаров, А.Метлинський, П.Куліш).

У літературі романтизму звернення до фольклору безпосередньо пов'язане з категоріями народності, народної психології, що проявляються у використанні народних звичаїв, повір'їв, традицій. М.Максимович у передмові до збірки "Малороссийские песни" писав, що народна творчість є важливим джерелом для створення національної літератури. У цей період головним чином відбувається засвоєння фольклору, образи якого трансформуються в оригінальних творах. Саме в особі Куліша та його творчій діяльності вбачаємо відображення загальних тенденцій схематично окресленого нами періоду, з його чітко вираженим фольклорним спрямуванням. У природній послідовності П.Куліш пройшов усі ступені представника романтичного напрямку у літературі: від збирання та записування фольклору до публікації фольклорно-етнографічної збірки "Записки о Южной Руси"; від фіксації

народних творів до трансформації фольклорної свідомості у своєму письменницькому доробку.

II. “Записки о Южной Руси” в контексті свого часу

Перебуваючи в оточенні зацікавлених народною культурою діячів, збираючи і записуючи фольклор, П.Куліш прийшов до межі, коли мусив зреалізуватися як фольклорист, мусив дати вихід накопиченому матеріалу. У 1847 році він видає першу фольклорну збірку “Украинские народные предания”, до якої все життя ставився надзвичайно трепетно. Це бачимо з його листа від 31серпня 1846 року до О.М.Бодяньського, якому Куліш передавав збірку для видання: “Передаю Вам мій скарб з таким почуттям, з яким матір передає своє дитя на руки мужеві, знаю, що Ви належно оціните його, збережете і для справи використаєте, як не можна краще” [50].

Текстологічне ознайомлення із цією збіркою дає підставу говорити про Куліша як зрілого фольклориста-науковця, з власним методом і стилем роботи. В “Предисловии” до книжки він зауважує: “...Вважаю своїм обов’язком сказати тільки, що я записував їх стенографічно, як пісні, цінуючи кожен зворот і слово народної мови”[51]. Публікація збірки здійснювалась українською народною мовою, яка передавалась російським правописом. До кожного твору подано паспортизацію. Скажемо, переказ “Хмельницький і Барабаш” - “розповідав Клим Білик, в Кумейках, Київської губернії”.

До першого розділу увійшли легенди, перекази та оповідання історичного характеру. Шість із них про Богдана Хмельницького.

Другий розділ складала головним чином казки, хоч деякі з них можна назвати міфологічними легендами. За паспортизацією, 9 творів були записані та передані автору В.М.Білозерським.

У розділі “Смесь” вміщено загадки, анекдоти тощо.

Більшість із творів, опублікованих в “Преданиях”, пізніше увійшли до складу фольклорно-етнографічної збірки “Записки о Южной Руси”, тому жанрово-тематичний та текстологічний аналіз їх буде зроблено при розгляді цієї праці.

Навряд чи можна погодитись із професором С.В.Савченком, що, “як збирач пам’ятників усної народної творчості, П.Куліш виходив із тих же принципів, якими керувались багато його сучасників, в колі яких йому приходилось обертатись: і його, як і багатьох інших романтиків-українців, в збиранні пам’ятників народної творчості цікавив перш за все не науковий бік справи, а поетичний...” [52] Адже спроба класифікації творів фольклору та детальна паспортизація їх були вже першими кроками до їх дослідження, що у збірці “Записки о Южной Руси” знайде свій розвиток в авторських коментарях.

Отже, основною фольклористичною працею П.Куліша, як зазначалося вище, стала його фольклорно-етнографічна збірка “Записки о Южной Руси”. Задум її виник завдяки Л.Жемчужникову, і спочатку вона планувалася як присвячена саме йому книга. Але з часом цей задум дозрів, змінився. Автор запланував не одну книгу, а енциклопедично-періодичне видання, тому в “Предисловии” він зауважує, що “вирішив видати, в невизначеній кількості томів, *Записки о Южной Руси*, в яких би кожна освічена людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, що говорить мовою Південно-Російською”[I,III-IV]. У збірці сконцентровано (по суті, становить її канву) етнографічний та фольклорний матеріал, надрукований у визначеній послідовності; описи життя народу, що чергуються із фольклорними записами: думами, піснями, легендами, переказами, казками, які супроводжуються авторськими роздумами і коментарями; тут також описано обстановку, в якій проходило записування і подано характеристику інформаторів.

Поява “Записок о Южной Руси” свого часу стала дійсно подією неординарною, тому на неї відгукнулися рецензіями майже всі літературно-критичні журнали, вона стала центром обговорення в тогочасних українсько-російських літературних колах. Критики відзначали як позитивні, так і негативні сторони праці, але всі вони сходилися на думці про її доцільність та важливість.

Особливо детально проаналізував і високо оцінив “Записки...” М.Костомаров у своїй рецензії, надрукованій в журналі “Отечественные записки”. Вказуючи на збірки, які передували даному виданню, він відзначає, що “книга п.Куліша являється як би для того, щоб показати, що багатство народних пам’ятників ще не вичерпано”[53]. Критик наголошує на суспільній потребі такої книги: “...Наступила потреба знати і зображати свою народність фундаментально, з усіма її вигинами. Ніхто з такою досконалістю не

задовольняє цієї потреби в науковому сенсі, як П.Куліш в своїх легендах, переказах, повір'ях, записаних із слів народу"[54].

Очевидно, важливою для П.Куліша була й оцінка М.Максимовича – його першого вчителя на ниві фольклористики, який тепер знаходить чому повчитися у свого колишнього учня. Про його думку стосовно “Записок о Южной Руси” дізнаємося з листування М.Максимовича і П.Куліша, опублікованого в “Русской беседе” за 1857 рік. В одному з листів Максимович пише: “Одержав вашого нового гостинця, “Записки о Южной Руси”, і дуже вдячний за прекрасний подарунок. Я читаю з насолодою ваші записки, зустрічаючи в них то старих знайомих своїх, то нові новини, добуті вами із древньої пам'яті народу. Хвала вам і співпрацівникам вашим...”[55] Із слів Максимовича про “старих знайомих” можна судити про те, що на час виходу збірки фольклористи перебували у дружніх творчих стосунках. Це підтверджує і той факт, що Куліш одразу ж після виходу книги чи не найперше передає її своєму учителю. Підкреслюючи неординарність праці Куліша, М.Максимович далі пише: “Як все живо і свіжо у ваших “Записках”, і ці стародавні думи бандуристів, і балаканина ваших оповідачів, і ваші власні істрико-поетичні думки і мрії. Милуючись вашою книгою, я багато чому повчаюсь із неї, чого не знав раніше...”[56] Дещо пізніше в цьому ж літературно-критичному журналі М.Максимович виступить з критичними зауваженнями щодо “Записок...”, які головним чином стосуватимуться опублікованої в них статті Теплова (Т.2), але цим він не применшує значення книги взагалі і говорить про неї як про “чудове явище” в тогочасній літературі. Навпаки, на цей час він глибше познайомився з творчим методом Куліша, що, як видно, йому імпонує: “Важко сказати, в чому більша заслуга автора, – в повідомленні дорогоцінних перлин народної творчості, легенд, переказів, повір'їв, пісень і дум, записаних з уст народу із зразковою правильністю, чи у вмінні осмислити все це, представити в потрібному світлі і надати потрібного значення”[56]. Високо оцінюючи працю П.Куліша, в даній статті М.Максимович по суті визначає завдання, які стояли тоді перед фольклористами-науковцями взагалі: “Ми настільки віддалені від народу, так потребуємо відновити з ним скільки-небудь зв'язок, що повинні хапатися за всякий засіб, який веде до того, хоч би це було ознайомлення через книги і описи, як би мова йшла про населення Австралії. Звичайно, найкращий засіб, в даному випадку є мистецька передача, в усіх подробицях, з усіма особливостями обстановки, творів того ж народу, притому

осмислених розумним групуванням і поясненням. *В цьому відношенні П.Куліш представляє у нас чи не перший зразок подібної праці*” (виділення наше.– Ж.Я.) [57].

Прочитавши “Записки о Южной Руси”, Т.Шеченко 17 червня 1857 року зазначив у своєму “Щоденнику”: “Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я ніби з живими розмовляю з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант в сучасній історичній літературі”[58].

Ці окремі відгуки на працю П.Куліша дають змогу сучасному читачеві осягнути, яке значення мала вона на той час, в середині XIX ст. Але разом з тим існує нагальна потреба її сучасного осмислення як у синхронічному, так і діахронічному планах, адже від початку нашого століття (принаймні від 20-х років) цілі покоління українців навіть не знали про існування цієї книги, поки у 1994 році не з’явилося її київське репринтне видання. За цей час українська фольклористика збагатилася новими іменами, школами, напрямками. Чи не змаліло, не зблідло за цей час значення Кулішевих “Записок...”? Аналізуючи фольклорно-етнографічні матеріали, відображені у цій праці, можемо говорити про оригінальність та неоціненний внесок школи Куліша в історію української фольклористики. Нині, з висоти часу можна стверджувати, що це була справді школа, де П.Куліш був справді учителем на нелегкому терені збереження і осмислення народної творчості.

Кулішеві “Записки о Южной Руси” стали своєрідним синтезом уже сформованих засад ще молодій науки і власного творчого методу науковця. Як він зумів органічно поєднати в одній своїй особі фольклориста-етнографа, філолога та історика (і це можна простежити за його працями), так само і ця збірка може стати предметом зацікавлення науковців цих усіх галузей в однаковій мірі. Скажімо, історики можуть тут звернути увагу не лише на історичні думи, пісні, перекази, легенди, статті різних авторів. Слід відзначити взагалі особливу ауру етнографізму, яка притаманна цій книзі та є невіддільною від її змісту. До того ж, постійні істрико-етнографічні екскурси автора в часи, відображені у народних творах, роблять їх цікавими та доступними для широкого кола читачів і дають багатий матеріал для дослідників. Об’єднуючи в собі твори, різні за структурою, тематикою, жанрами, “Записки о Южной Руси” разом із тим є ніби цілісним твором, і цілісність ця досягається завдяки авторським доповненням, вставкам, коментарям.

Значна частина фольклорного матеріалу, надрукованого у збірці, зібрана і записана самим П.Кулішем. Довгий час стояло питання про період, коли і яким чином були зібрані автором ці матеріали. Однак у його автобіографічному нарисі “Жизнь Куліша” щодо цього знаходимо цілком достовірні дані. Описуючи події, коли його було переведено із посади викладача у Луцькому дворянському училищі на ідентичну посаду у Києві, Куліш згадує, що у той час, крім Максимовича, ним опікувався Михайло Юзефович, інспектор училищ Київського навчального округу, з яким його познайомив той же Максимович. Саме Юзефович допоміг йому надрукувати “роман” “Михайло Чарнишенко”, а у 1844-1845 рр. дав йому змогу об’їхати і обійти всю Київську губернію, “тут-то зачерпнуті були матеріали до “Записок о Южной Руси”[59]. Цю думку про період збору основної маси матеріалу підтверджує автор також у самій збірці, зауважуючи, що з того часу пройшло дванадцять років, а пізніше він “тільки зрідка додавав що-небудь до своїх етнографічних матеріалів” [I,100-101].

У першому томі “Записок...” П.Куліш неодноразово говорить про важку працю фольклориста, якого не завжди чекали і вітали у тих нужденних оселях, де жила пісня і казка. Часто приходилось пройти не одне село, переслухати багато людей, поки вдавалось натрапити на цінний матеріал. Через два роки після смерті письменника його дружина, піклуючись про архів чоловіка, писала в листі до Михайла Комарова про нього, як про невтомного працівника на ниві фольклорній: “І робить, і робить – ходить – лазить по трущобах – по шинках, по підвалах – часто п’яні кобзарі лежать: і бандури, і кобзи геть. І він записує-рисує їх, і будить їх к самосознанію, да ще таким золотим звонком, гарячим словом, що вони йому кажуть: “Може, ти царський син”, бо вони таких речей ще ні від кого не чули – божественно чаруючої... то треба хранити, як зиницю ока”[60]. У своїй збірці Пантелеймон Куліш в авторських відступах сам безпосередньо знайомить читача з процесами запису народних творів. І ми бачимо: це щоразу була інша ситуація, інший підхід до людини, творчий процес. Тому він і зауважує: “Я думаю небагато з тих, хто сам не спробував збирати в народі пісні і легенди, знають, з якими перепонами поєднано це на перший погляд не дуже замудре діло”[I,100]. Але Кулішу це вдавалось, оскільки він був знавцем народної психології, умів знайти підхід до інформатора в кожній окремій ситуації, ввійти в довір’я настільки, що дійсно була складена легенда про нього, як про “царського сина”, який таємно ходить між простими людьми і розпитує про їхні кривди, аби заступитися за

них. В нарисі “Жизнь Куліша” автор говорить про це: “Опісля ходячи по селах і розмовляючи з народними кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам’ять думи казати. Здивуються, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою, перед ним розкривають. ...Іноді Куліш мусив ховатись або з’їжджати геть від своїх простолюдних приятелів, бо не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердечним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так простолюдде, як його Куліш знає!”[61]

Освоївши азбуку фольклориста-етнографа і створивши власну школу, до якої крім нього можна віднести Ганну Барвінок, братів Білозерських, Лева Жемчужникова та ін., він пояснює, чому деякі столичні етнографи поїздивши по маленьких містечках, повертались “з небагатьма нотабенками в своєму записнику і з загальним враженням низькості, безхарактерності Малоросійського населення повітових містечок”[I,236-237], з поверженими надіями і абсолютно неправильними висновками.

П.Куліш також не відразу прийшов до свого методу запису народних творів і з самого початку записував їх по пам’яті, але швидко зрозумів, що при такому записі не зберігається мовно-стилістичний колорит твору, а лише передається зміст. Тому і дійшов до потреби стенографічного способу запису фольклору і сам говорить про це на початку I тому “Записок о Южной Руси”: “Подібно багатьом іншим, я завжди був ласий на простолюдні оповіді; я рано почав оцінювати їх; але довго помилявся в тому, що для збереження їх достатньо однієї пам’яті. Діло показало мені не один раз, що в пам’яті зберігається тільки дух і зміст оповідання, але форми поступаються в ній місцем загальним формам народної мови, якою назвучався слух і втрачають від того самостійний характер. Мені важило іноді багато праці пригадати точний вислів оповідача, якого давно не зустрічав, що міг би служити для мене опорою у відомому випадку; і накінець я переконався, що тут не варто покладатися на пам’ять, а потрібно записувати кожний характерний зворот мови в оповіданні і кожний перехід від однієї думки до другої”[I,1]. Водночас автор “Записок...” відверто зауважує, що, збираючи фольклорно-етнографічні матеріали в середині 40-х років, зовсім не думав про їх наукове обґрунтування. Він пише: “Мене захоплювала поетична сторона життя. Я ганявся за драмою, яку розігрує дрібними уривками ціле Малоросійське плем’я. Мені потрібно було бачити постановку сільського життя на театр природи”[I,234].

Задовольняючи це бажання своєї поетичної натури, Куліш керується, мабуть, чи не єдиним стійким почуттям у своєму житті – великою любов'ю до простого народу і до людини взагалі: “Якщо в цьому бажанні заключались і наміри чисто наукові, то джерелом їх була все-таки чиста любов до людини, в її простому, сільському житті”[I,234].

У матеріалах архіву П.Куліша зберігається запис п'яти українських легенд та переказів демонологічного характеру про відьом, чортів, чаклунів, зроблених російською мовою[62]. Очевидно, записи їх робилися Кулішем по пам'яті, через деякий час після розмови з інформатором. Можливо, тому, що вони не є точною копією народних творів, а лише близьким до тексту переказом їх змісту, автор і не помістив їх у своїй фольклорно-етнографічній збірці (*Див. Додаток А*). Порівняння цих текстів із вміщеними в “Записках о Южной Руси” спростовує будь-які сумніви стосовно оригінальності останніх. До того ж, автентичність цих творів, опублікованих у збірці, можна довести шляхом мовно-стилістичного аналізу. Автор детально передає звучання української мови за допомогою спеціального правопису, зберігає не лише зміст твору, а й у деталях відтворює народний стиль розповіді.

У “Записках...” бачимо П.Куліша також як перекладача і мовознавця. Подаючи російською мовою переклад текстів, авторські відступи та коментарі, самі тексти народних творів він друкує так званою “кулішівкою” – ним же винайденим і спрощеним правописом, який детально відтворює звучання української мови. Правила користування цим правописом Куліш подає у вступній статті “О Малороссийском правописании”. Ці самі принципи потім були покладені в основу його букваря “Граматка”, про якого в листі від 4.01.1858 р. Т.Г.Шевченко писав: “А “Граматка” твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі й розказать”[63]. В “Щоденнику” ж ще за місяць раніше поет записав: “Сьогодні вечором Варенцов... привіз мені від Куліша лист і тільки що надруковану його “Граматку”. Як прекрасно, розумно і благородно складено цей абсолютно новий буквар. Дай Боже, щоб він прижився серед нашого бідного народу. Це перший вільний промінь світла, який може проникнути у здавлену попами невірничу голову”[64]. Свого часу цей правопис відіграв прогресивну роль.

У “Записках о Южной Руси” П.Куліш приділяє багато уваги теоретичному осмисленню питання про збереження народної мови. Відразу ж на першій сторінці першого тому він пише: “У наш час було би лишнім говорити про те, яку важливу роль

в народоописі відіграє мова народу, який описують, і все, що передається із покоління в покоління на цій мові. Простонародні оповіді та пісні складають тепер предмет вивчення філологів, етнографів та істориків, – не говорячи вже про поетів, для яких це живе джерело свіжості, сили і різноманітності мови”[I,I]. Збереження народної мови, як особливість Кулішевої збірки, відзначає і М.Костомаров у згаданій рецензії: “Ці оповідання (перекази, повір’я, легенди) мають свої особливі переваги: їх незаучене, але живе мовлення знайомить нас з плином народної мови, способом вираження, з усіма відтінками народної говірки”[65]. Критик зауважує, що “такі оповідання, які записані п.Кулішем, являють собою вірне джерело для пізнання живої мови і способу народного вираження”[66].

Видання збірки проходило з великими труднощами і під силу було, мабуть, тільки такій цілеспрямованій та енергійній людині, як П.Куліш. Адже, як відомо, за участь у Кирило-Мефодіївському братстві йому тільки у квітні 1856 року було дозволено друкувати твори по розгляду їх у загальній цензурі, яка також затримувала публікацію. Ускладнював справу і правопис – “кулішівка”, вимагаючи технічного забезпечення. Про все це ми дізнаємося з листів П.Куліша до В.В.Тарновського, в яких описано буквально кожен крок формування і видання “Записок...”[67]

В.В.Тарновський повністю фінансував книгу. Коли було укомплектовано I том, Куліш в листі від 26 лютого 1856 року просить Тарновського вислати гроші на його видання: “За підрахунками Аксакових, потрібно затратити на таке видання 1000 цілкових, які і прошу вас вислати”[68]. Тарновський для Куліша був не просто меценатом, він був його близьким другом, радником, помічником. Про деякі цікаві моменти під час виходу збірки дізнаємося також із листування письменника з Д.С.Каменецьким[69].

Т.Г.Шевченко в листі від 5 грудня 1857 року писав Пантелеймону Олександровичу: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодичним виданням на кшталт журналу”[70]. З численних листів Куліша та згадок сучасників дізнаємося про те, що він готував до видання і III том “Записок о Южной Руси”. Наприклад, у листі від 25 серпня 1858 року із Лубен Куліш Д.С.Каменецькому, який, по суті, був його секретарем, пише: “Тепер III том відкладається тільки тому, що ви нічого мені не прислали, ...пошукайте у зв’язках

різних паперів переписані на синьому поштовому папері “в осьмушку” “Похорони козака” і вишліть в листі на ім’я Мізко”[71].

Але цей том так і не вийшов. Чому? Поки що залишається загадкою. Принаймні не через те, що ця праця не принесла йому задоволення. Скоріше навпаки, збірка, хоч і з труднощами, але виходила на великому психологічному та духовному підйомі автора і була його гордістю. Тоді в листі до С.Т.Аксакова він писав: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що у них є моє, а тому що передаю світу пам’ятники духу народного, яким в моїх очах немає ціни. Коректуру держу з такою старанністю, ніби це Святе Письмо, і надіюсь, що за зовнішнім виконанням “Записки” будуть зразком досконалості”[72]. Можливо, це видання не було продовжене через зайнятість письменника іншими творчими справами. А, можливо, це частково можна також пояснити свідченнями, поданими в нарисі “Жизнь Куліша”, де записано: “Року 1862 виїхав Куліш на Україну, забезпечивши себе переводом “Ясторії” Маколея у видавці. Мав ще й інший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те із народу повичерпувати, що зачерпнув частиною у “Записки о Южной Руси”. Прописали вже ми, що ніхто проти його не справиться у цьому ділі, бо має він ключ до скарбів душі народної, що замкнена перед іншими. Отже, будши “действительным членом императорского Русского географического общества”, по виділу географії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічну працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатись. Отже в Петербурзі злякались – і не дано йому такого листу!!”[73] І ще можна припустити, що Куліш після виходу перших двох томів прийшов до висновку: настав час, коли потрібно не просто фіксувати фольклорні тексти, потрібна їх наукова систематизація та обґрунтування. А для цього текстів різних жанрів мало бути в наявності значно більше, ніж було у нього. До того ж тоді він уже працював над своїми перекладами та оригінальними творами. Схожу думку висловив Куліш дещо пізніше в листі до А.Ф.Кістяківського: «Добра справа друкувати казки і пісні, але це – розкіш стосовно дечого іншого. Якби хто-небудь видав казки систематично і з науковим опрацюванням – прекрасно... Що стосується пісень, то, після всього вже надрукованого, потрібне видання або зовсім невідомих для нашої публіки пісень, або ж

дещо типу видання Рейсманна: *das deutsche Lied in seiner historischen Entwicklung dargestellt, mit Musikbeilagen*» [74].

Чи значить це, що після виходу у 1857 році II тому “Записок о Южной Руси” П.Куліш більше не займався студіями над українським фольклором? Зовсім ні. Ця збірка стала для письменника ніби першим етапом до наступних. Його історичні праці відзначаються особливим етнографізмом. А в художній творчості спостерігаємо майстерну трансформацію народної свідомості, використання народних звичаїв та обрядовості, народних мотивів, сюжетів, образів, поетики фольклору.

2.1. Особливості структури праці П.Куліша “Записки о Южной Руси” з погляду історії та сьогодення

“Записки о Южной Руси” – це та праця, котра давно вимагає дослідження. Особливо актуальною є потреба об’єктивно зважити весь опублікований у ній матеріал, визначити серед нього частку фольклорного (що особливо цінне для нас), окреслити його джерела та ступінь автентичності.

Якщо звернути увагу на структуру “Записок о Южной Руси”, то з першого погляду сучасний дослідник, мабуть, багато в чому зміг би дорікнути Кулішеві, оскільки не побачить тут ніякої систематизації матеріалу ні за тематичним, ні за жанровим принципом. Лише в “Содержании” зроблена спроба жанрово упорядкувати матеріал, але ця класифікація теж не зовсім відповідає сучасним науковим вимогам. Можливо, цього і не слід вимагати від автора, позаяк він свідомо не ставив перед собою такого завдання, що пояснює на сторінках збірки: “Цілих дванадцять років пройшло з тих пір, як зібрав я основну масу своїх “Записок”... Але я сподівався, що за цей час хто-небудь із Малоросіян підготує до друку подібну працю, до якої і я міг би примкнути із своїм тільки що початим збірником. ...Дивлячись, як повільно іде розробка нашої етнографії і надіючись оживити своїм прикладом інших, я вирішив видати ці Записки, не придержуючись в них ніякого плану, ні системи, які були б можливі тільки при незрівнянно більшому накопиченні матеріалів. Я включаю сюди все, що знаходжу в своїх записних книжках, в тому вигляді, в якому воно занесено туди”[I,100-101]. Єдність книги підтримують особи, що передали автору свої записи,

зроблені за його ж методикою, і тому не відчувається ніяких помітних нелогізмів у переходах між авторським і їхнім матеріалом. Цей спосіб розміщення записів у збірці відзначає й М.Костомаров: “П.Куліш у своєму виданні уникає всякої ученої рамки. Цей спосіб викладу може бути виправданий хіба тим, що скарбниця народна далеко ще не зовсім вичерпана і тому всяка підготовлена раніше рамка пізніше виявляється недоцільною при накопиченні нових матеріалів”[75].

Така манера викладу матеріалу, яку спостерігаємо у П.Куліша, зумовлює головну відмінність його збірки від інших, що виходили у той час: тут поряд із записами текстів акцентується увага на особах інформаторів та їх психології, подаються їхні репліки, монологи, які на перший погляд можуть здатися несуттєвими, але насправді несуть в собі цінну для фольклориста інформацію про мораль народу, його світобачення та світосприйняття, менталітет, риси характеру. Крім того, це робить розповідь більш життєвою, зрозумілою, легшою для сприймання.

За переконанням автора, особливо важливим є знайомство з кобзарями для літераторів та істориків: “Братія старців в Малоросії заслуговує особливої уваги. Будучи останніми в народі за своєю убогістю і нездатністю до землеробських та інших робіт, Малоросійські старці займають перше місце за розвитком поетичних і філософських здібностей”[I,43]. Дещо пізніше Куліш зазначає, що сліпі співці “відрізняються від інших людей свого стану вищим настроєм розуму, чи рідкою благодущністю, чи накінець здатністю до фанатичних уявлень”[I,65]. Це не побутовий погляд на народних співців, що існував у той час, а суто європейське бачення їх.

В описах життя співців-бандуристів спостерігаємо неабияку обізнаність П.Куліша з історією українського кобзарства взагалі, про минуле якого дізнається він також із розповідей своїх інформаторів. Зі спілкування з ними автор також робить висновок про стан цієї галузі народного мистецтва в середині XIX ст., порівнюючи, наскільки воно було більш розвиненим раніше: “Деякі з них, поштовхавшись по світі і наживши, як кажуть, копійку, мають бажання до осідлого життя, купують в людному селі хату з городом і заводять у себе школу убогих співців...”[I,2]. Нижче автор говорить, що в давнину між учителями старців були навіть такі генії, яким присвоювалось титло “старечих королів” і які все життя одержували данину від своїх учнів, що засновували в різних кінцях України власні школи. Але майже все це в сучасний письменнику період уже було тільки спогадом, і самі співці змінили свої

інтереси”[1,2]. Тому фольклорист поділяє кобзарів на “старинних нищих” и “нищих поколення нового”. Перші “притягували людей не наріканнями на свою убогість, а змістом пісень, яких не в силі була вдержати пам’ять хлібороба, зайнятого іншими турботами”[1,2-3]. Другі ж “старці нашого часу добувають собі милостиню однорідним співом, який набридає слухачеві, не збуджуючи в ньому ніяких благородних почуттів”[1,3]. Це, звичайно, дещо перебільшене твердження, тому що далі в збірці Куліша ми зустрічаємося із надзвичайно талановитими “рапсодами”, але тут уже накреслена тенденція до згасання кобзарського мистецтва. Усвідомлюючи це, автор намагається зберегти для нащадків бодай те, що залишилося до його часу. Д.Дорошенко у розвідці “Пантелеймон Куліш”, відзначаючи заслуги його як фольклориста писав, що врятувати від загибелі пам’ятку життя свого народу є справжній подвиг, який уже й тоді мав велику вагу в очах кожної дійсно освіченої людини: “Спочувати пісні, що блукає, як сирота, поміж людьми, зберегти її від забуття чи не є це те саме, що дати притулок живій душі, котра без нашої дбайливості щезла б із цього світа? Розширити своїми відкриттями круг історичних відомостей, чи не значить це – самому стати частиною історії? Провести джерело рідного слова й духа аж до майбутніх письменників, чи не значить це прислужитись їх успіхові?”[76]

Аби збагатити уяву читача, Куліш описує спосіб життя сліпих бандуристів: “Звичайно сліпий бере до себе в науку безрідного сироту і дає йому практичні уроки старцювання, тобто, вчить його випрошувати милостиню, терпіти холод, спеку, і всі незручності незатишного життя, запасати копійку на чорний день, не зустрічаючи жодного світлого, і бути байдужим до свого стану” [1,2].

Так само описано у книзі спілкування з інформаторами-оповідачами легенд, переказів та ін. І оскільки матеріал до збірки був зібраний не лише Кулішем, а й іншими фольклористами, то й вони, зберігаючи його стиль, подають таку ж детальну характеристику інформаторів. Винятково співзвучні з авторськими описи Л.Жемчужникова та Шишацького-Ілліча. Відчувається творча співпраця між ними, єдність школи та поглядів.

Першим інформатором, із яким нас знайомить автор на сторінках “Записок о Южной Руси” є київський сліпий співець, якого він “довго привчав... до себе справною подачею повноцінної мідної монети, яка рідко опускається в худу зморщену руку малоросійського старця” [1,2]. Від нього Кулішем записано дві цінні розповіді:

“Легенда о Золотых Воротах” та “Предание о татарских пленниках”. Ці записи, очевидно, належать до однієї із перших спроб Куліша-фольклориста, оскільки тут він ще не занотував прізвища чи імені свого співрозмовника. Але сам текст записано уже буквально за оповідачем. Про це дізнаємося із коментарів Куліша до цих творів: “Я слідував за його мовою з олівцем в руці, і ось справжній тон і склад його мови без поправок”[I,3].

Уже повніші відомості подано про наступного інформатора – Архипа Никоненка, з яким автор зустрічався не більше трьох разів на степовому хуторі, поруч із його рідним містечком Оржиця (Лубенського повіту Полтавської губернії). Архип Никоненко під час зустрічі з Кулішем співав у супроводі ліри (хоч раніше грав на кобзі чи бандурі), бо ліра “голосніше голосить і тому на ній можна грати на весіллях, де, як відомо, у простолюддя завжди буває шум і гам, що заглушає тихе рокотання бандурних струн”[I,7].

Свого часу Олена Пчілка висунула гіпотезу, що Архипа Никоненка придумав П.Куліш замість Остапа Вересая. Але листи та спогади свідчать про інше. В архіві письменника зберігається уривок із листа до дружини, в якому зазначено, як він разом із Жемчужниковим відвідав Вересая: “Забув я розповісти тобі про Остапа, сокиринського бандуриста, який грає роль у першій частині II тому “Записок...” Пішли ми до нього в хату і довго з ним розмовляли. Він дуже розумний і благородний почуттями”[77]. З цього листа бачимо, що Куліш познайомився з Вересаєм, коли був уже готовий I том збірки і планувався II-й, а отже, це було не раніше 1856 року. Крім того, Архипа Никоненка знав і Л.Жемчужников, який навіть намалював його портрет. Але думи записані від цього кобзаря саме Кулішем, оскільки Жемчужников познайомився з ним значно пізніше, про що дізнаємося із його спогадів[78].

Архип Никоненко був людиною дуже нелегкої долі, він детально розповів свою біографію, яку П.Куліш занотував з усіма подробицями та мовними особливостями й опублікував у збірці під назвою “Рассказы Архипа Никоненка о себе самом”. Ця розповідь не менш цікава сучасному досліднику, бо є чистим зразком місцевого діалекту, до того ж, інформація містить у собі велику кількість примовок, прислів'їв, приказок, дає відомості про спосіб життя вже не бродячого сліпого кобзаря, а осідлого співця-сім'янина, обтяженого родинними труднощами (перша дружина померла, друга – про господарство та дітей не дбала, тому Архип Никоненко заробляв гроші не

тільки співом, а й тим, що плів мотузки). З подробицями описано Кулішем манеру виконання дум цим кобзарем, що для фольклориста становить не менш цінну інформацію, позаяк дає відомості про те, як думи звучали в природному виконанні, а не спеціально заучені та відпрацьовані для сценічного виконання. Архип Никоненко “співав дуже повільно, тому що, крім роздумів уголос, кивань головою і глибоких зітхань, іноді бував дуже зворушений змістом пісні; голос його тремтів все більше і більше, і накінець ридання переривало на кілька хвилин спів і музику”[I,7-8]. У збірці надруковано п’ять дум, записаних від Никоненка: “Дума о козаке Голоте”, “Дума о вдове и трех сыновьях”, “Дума о сестре и брате”, “Дума о буре на Черном море” і “Дума о бегстве трех братьев из Азова”. За повідомленням автора, тільки одна з них – “Дума о козаке Голоте” раніше ніде не друкувалася. Але у книзі опубліковано всі п’ять творів, тому що кобзар “співав їх з дуже цікавими змінами та доповненнями”[I,14].

Особливо рельєфно виписано в “Записках о Южной Руси” образ Андрія Шута, що проживав в містечку Олександрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Кулішу стало відомо про цього “барда” зі статті священника Базилевича, надрукованої свого часу в “Этнографическом Сборнике”. Інформація про Андрія Шута настільки зацікавила автора, що він при першій же нагоді відвідав Олександрівку, аби з ним познайомитись. Сподівання Куліша щодо цього знайомства були цілком виправдані. Співець настільки імponував йому, що на початку своїх коментарів до записаних творів він змальовує портрет кобзаря: “Це був сивий чоловік з клиноподібною бородою, у сірій, новісінькій свиті і в свіжих постолах, обори яких дуже гарно обхвачували його ноги, загорнуті в білі онучі. Обличчя його було свіже, щоки рум’яні, риси правильні, хоч дещо змінені віспою, яка позбавила його зору на сімнадцятому році життя. Він відрізнявся молодечою осанкою і живими рухами, що видають людину, постійно зайняту працею”[I,44]. Андрія Шута фольклорист змальовує людиною енергійною, діяльною, що, не здавшись на свою сліпоту, навчився не лише співом заробляти собі на прожиття, а й тим, що плів мотузки та в’язав упряж, і робив це настільки вміло й швидко, що мав змогу не лише сплатити податки нарівні з іншими, а й збудував собі хату, утримував сім’ю (дружину і сина). Маючи фізичну ваду, він не почував себе неповноцінним серед односельців. Високо оцінюючи здібності кобзаря, Куліш писав: “Із сторони поетичної і філософської, Андрій Шут навряд чи має собі рівного між братією старців. Сліпота розвинула в ньому вроджений хист до пісень, і він, володіючи

прекрасною пам'яттю, засвоював собі все, що чув” [I,44]. Бачимо, що це була людина сильна, з почуттям власної гідності, цілеспрямована, з особливим духовним світом, талановита, високоморальна і глибоковіруюча. Тому, як зазначає автор, ніяке заняття не могло наповнити його душі. Кращі години свого життя він проводив у храмі Божому, до якого завжди найбільше тягнуться люди його стану, “читання псалмів, молитов і церковний спів підносили його душу над потребами та бідами минаючого життя і направляли її до безкінечного”[I,44-45]. Керуючись такою філософією, кобзар з літами став усе рідше заробляти собі на життя бандурою і співом, виключив зі свого репертуару жартівливі та ліричні пісні про кохання, а співав тільки псалми в честь Ісуса, святих та історичні пісні, які найбільше цікавили письменника. Пізніше із коментарів Куліша дізнаємося, що під прогресуючим впливом такої релігійно-філософської стихії, він зовсім залишив бандуру, обмежив свої заробітки тільки рукоділлям та смиреним випрошуванням милостині по праву своєї сліпоти. Досить оригінальний погляд у Андрія Шута на ремесло “випрошування милостині”. На його думку, це – “дело богоугодное”, воно існує не для заробітку, – “за його поняттями, старець існує для того, щоб нагадувати людям про Бога та милосердя”[I,45]. Не менш цікавим фактом було те, що першим його наставником по співу була “какая-то слепая старуха”, яка передала йому разом з піснями усні перекази про створення світу, про гріхопадіння людини і пришествя Спасителя. Саме розповсюдженню знань про Бога присвячено записаний Кулішем від бандуриста “Рассказ Андрея Шута об ученике его”. Це просто цікавий, можливо, навіть гумористичний випадок із його життя, який за своїм змістом особливої цінності для фольклориста не становить, хіба що можемо простежити спосіб мислення оповідача, особливості місцевого діалекту. Як зазначає автор, кобзар “дуже охоче продиктував мені наступні дорогоцінні пам'ятки народної словесності: “Про вдову і її синів”, “Про Ганжу Андібера”, “Про Хмельницького і Барабаша”, “Про Хмельницького і Василя Молдавського”, “Про смерть Богдана Хмельницького” і “Про Івася Вдовиченка (Коновченка)”[I,51]. За свідченням Куліша, ці шість дум були поміщені ним у збірку А.Л.Метлинського (1854). А в “Записках...” він друкує ніде не опубліковану “Думу о Белоцерковском мире и о войне з поляками”. Щодо “Думы о жидовских откупах и о войне из-за них” фольклорист зауважує, що вона була надрукована раніше в “Этнографическом Сборнике”, але з деякими пропусками та мовними огріхами, тому записав її з усією точністю в Олександрівці і

помістив у збірці. З гордістю передає письменник епізод зустрічі з бандуристом, коли здивував його своїм знанням дум, обізнаністю з історією краю. Але і тут існують деякі знаки запитання. У дослідженні Б.Кирдана та А.Омельченка “Народні співці-музиканти на Україні” зазначено, що “крім повних текстів дум П.Куліш записав від Андрія Шута і надрукував у згаданому збірнику А.Метлинського уривки двох дум: про Івана Богуна та про Веремія Волошина”[79]. У своїй збірці про ці твори автор навіть не згадав. Крім того, певні додаткові відомості до цього матеріалу почерпнуті нами з архіву М.Білозерського (брата дружини Куліша), який був кореспондентом і часто помічником письменника. Білозерським зазначено, що, окрім згаданих, Кулішем від Андрія Шута було записано такі думи: “Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі”, “Олексій Попович”, “Самійло Кішка”, “Федір бездольний, безродний”[80]. У цьому ж документі є свідчення, що П.Куліш був знайомий ще із одним кобзарем – Андрієм Бешком з м.Мени Сосницького повіту Чернігівської губернії. Фольклорист відвідав Бешка тоді ж, як і Андрія Шута (вересень 1853 р.), записав від нього п’ять дум: “Богдан Хмельницький та Барабаш”, “Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі”, “Олексій Попович”, “Козак-Нетяга Фесько Ганджа Андибер”, “Плач невольників на турецькій каторзі”[81]. У згаданому вище дослідженні Б.Кирдан та А.Омельченко щодо цього висловлюють припущення, що першу і четверту думи він об’єднав з варіантами А.Шута і опублікував їх у збірці А.Метлинського, де назвав їх варіантами Шута. Можливо, ці варіанти були дуже схожі, оскільки інформатори проживали в одному повіті (не виключено також, що вони могли зустрічатися і спілкуватися), а Куліш до того ж більше з якихось причин надавав перевагу А.Шутові. В будь-якому разі, у збірці про А.Бешка автор не обмовився жодним словом.

Ще одним інформатором П.Куліша став козак Семен Юрченко, чоловік вісімдесяти років із села Мартинівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. З його цікавої розповіді про своє життя можемо судити, що це була людина неабиякої доброти і щедрості душі. Будучи заможним (успадкував з дружиною непогане господарство від батьків) і не маючи власних дітей, він узяв на виховання безрідного сироту, опікувався ним, одружив, тішився онуками і в цьому вбачав сенс свого життя. Від Семена Юрченка автор записав чотири оповіді: “Предание о козацком ополчении в 1790-х годах”, “Предание о войне с Польшею в 1792-1795 годах”, “Предание о комышниках” та “Предание о запорожских химородниках, или каверзниках”. Дві

перші оповіді містять інформацію головним чином історико-етнографічну. Для нас найцікавішим є останнє “Предание о запорожских химородниках, или каверзниках”. Текстологічний аналіз його ми зробимо пізніше, в контексті розгляду оповідань про запорожців.

Знайомство Куліша із сліпим Борисом Запарою в Богуславі Київської губернії дало досліднику маленьку, але цікаву розповідь про те, як кобзар осліп через материне прокляття; та оригінальну форму подяки за куплену йому сорочку: “Нехай вас так Син Божий прикриє, як ви оце мене прикриєте”[I,81]. Тут же записано ще дві рідкісні форми подяки, почуті ним, очевидно, мимохідь і занотовані до записної книжки (про це дізнаємося із слів “одна стара жінка сказала молодому чоловікові” та “йому ж сказав одного разу старець”): “Нехай тобі Господь поможе, де ти ступнем ступиш і з речами обернешся” і “Паночку лебедочку! щоб тебе Господь так узрів, як ти мене вздрів! Тільки, пане, се й твого, що ти своєю рукою даси; а то все не твоє. Господи! постанови се перед твоєю душею! (В сторону) А, людина ж предобра!”[I,81]. Такий тип подяки перегукується із змістом народних заклинань.

Першим із задніпровських старців, якого довелося зустріти П.Кулішу, був Дмитро Погорілий (Звенигородка, Київської губернії), що супроводжував свої пісні найфантастичнішими розповідями, видаючи їх за незаперечну істину. Перед тим, як надрукувати “Легенду о сотнике Харке”, записану з уст цього співрозмовника, фольклорист подає історичну довідку про період Руїни на Україні, порівнюючи певні дані з “Літописом Величка”. Такий історичний екскурс у минуле краю потрібний, оскільки, на думку автора, без цього погляду на минуле багато в розповідях про звенигородського сліпого та про інших співців, оповідачів було б зрозумілим не для всіх читачів. Крім того, П.Куліш у цій довідці звертає велику увагу на повстання, які ми знаємо під назвою гайдамацьких, тому що “переказами про набіги гайдамак повні всі голови в Західній Малоросії, здатні зберігати перекази”[I,94]. Дослідник наголошує, що жителі правого боку Дніпра, повідомляючи часто лише уривки із древніх творів, переплутували іноді їх хронологію та героїв, особливо коли йшлося про різного роду повстання. Щодо стилю розповіді Дмитра Погорілого, то, як зауважує автор, “його коментарі цікавіші від самих пісень”[I,95]. Перервавши цілісність матеріалу, записаного від Дмитра Погорілого, ще однією розповіддю про сотника Харка, автор нижче друкує в “Записках...” ще п’ять переказів, записаних від цього

селянина: “О базилиянах”, “Торговля невольниками на Запорожьи”, “Преследование татар после набега”, “Предания об урочищах в Звенигородке”, “Пограничные схватки жолнеров с козаками”.

Від перебування письменника в Звенигородці у його записній книжці залишилося ще два оповідання очевидця про запорожців з поміткою “Пасичник из Кременчуга”. До часу виходу збірки пам’ять його вже не зберегла деталей цієї зустрічі, але, як тут зазначено, “розповіді його не потребують коментарів оповідача”[I,III]. Ці оповідання надруковані під назвами “Запорожское целомудрие”, “Запорожцы на своих рыбных ловлях” (вони будуть охарактеризовані нами нижче за жанровим принципом).

Через легенду про сотника Харка, записану від Дмитра Погорілого, фольклорист прокладає місток знайомства з наступним інформатором – Кіндратом Таранухою з містечка Сміла, помістивши відразу ж записане від нього “Предание о сотнике Харке”. З коментарів Куліша дізнаємося, що він не зовсім довіряв Кіндрату Таранусі стосовно хронологічної відповідності його віку і подій, про які той розповідав, не заперечуючи смислової цінності розповіді. Оповідання Таранухи кілька разів перериваються тематично схожими текстами. А всього їх записано автором від цього інформатора одинадцять: “Легенда о Богдане Хмельницком”, “Легенда о Мазепе и Палии”, “Похождения гайдамак в Смилой”, “О гайдамаке Швачке”, “Об унии и благочестии”, “Взгляд простолюдина на ярмарки”, “Обезоружение поселян после Колиивщины”, “Запорожское щегольство”, “Предание о запорожце Васюринском”, “Предание об урочищах в Смилой”, “Воспоминания о прежних повинностях, урожаях и ценах в Западной Украине”. У розмові Куліша з Таранухою присутня ще й третя особа – приятель інформатора, бондар, який ніби мимоволі також стає співрозмовником. Від нього дослідник записав оповідання “Встреча пасичника с гайдамакою”. Оскільки фольклорист намагається тематично сконцентрувати матеріал, то в цьому ряду текстів (а саме про Палія й Мазепу) в “Записках о Южной Руси” подане ще оповідання Кліма Білика, записане в селі Кумейки між Каневом і Черкасами. Інших даних про цього інформатора не подано. Стосовно оповідань, записаних від Кіндрата Таранухи, автор зауважує: “Якби в кожному селі я знаходив по одному Кіндрату Таранусі, то мій збірник був би переповнений дуже цікавими речами, а їх сукупність явила б живе зображення Українського народу, з його спогадами, піснями, складом думок і способом вираження їх”[I,145].

Декілька оповідань у збірці вміщені як “виписки із дорожнього альбому” і розміщення їх у збірці можна виправдати лише формою видання – “записки”, що відбилося і в назві. Ці оповіді різні за об’ємом і тематично: “Хмельницький над Случью”, “Хлебосольство на Запорожьи”, “Прохождения гайдамак в Каневе”, “Воспоминания о запорожцах, об их нравах и обычаях”, “Поверья о новом козацком герое Гладком”, “Жидовские откупы до Хмельницкого”, “Хмельницкий и Барабаш”.

Як згадувалося вище, в “Записках о Южной Руси” опубліковано записи й інших етнографів. Одним із них, що його високо оцінив М.Максимович, є А.В.Шишацький-Ілліч, який записав в селі Красилівка Козелецького повіту Чернігівської губернії від 85-річної бабусі Гуйдихи “Думу-сказание о морском походе старшего князя-язычника в Христианскую землю”. Характеристика цього інформатора в “Записках...” тісно переплітається з авторськими коментарями стосовно хронології та аналізу думи (тому деякі додаткові відомості дивіться нижче, при розгляді твору з боку жанрово-текстологічних особливостей). Розповідь Гуйдихи, очевидно, була невимушеною, бо, як зазначає фольклорист, “сама вона не придавала ніякої важливості словам своїм, називаючи їх варняканням”[I,172]. Текст думи вона знала, напевно, давно, за довгі роки життя повторювала, мабуть, безліч разів, через це оповідає її ніби мимовільно, легко, не напружуючи старечої пам’яті. Як допускає П.Куліш, “вона зберегла в пам’яті своє сказання не інакше, як з того часу, коли, будучи дитиною, слухала в запічку яку-небудь 80-річну бабусю. Тому в її словах чуються нам перекази Катерининського періоду, коли ще існувала Січ Запорозька; а бабуся, від якої сама вона перейняла древній речитатив, могла бачити власними очима людей, які чули співців перших часів козацтва”[I,172]. Аналізуючи мову цієї думи, в примітках на ст.179 Куліш принагідно згадує ще одного свого інформатора – Федора Кононенка із села Олександрівка Лубенського повіту, лірника, від якого він записав думу про Івася Вдовиченка.

Великого значення надає автор записам “ревностного собирателя песен” М.В.Ніговського. В “Записках о Южной Руси” опубліковано 4 думи, записані ним в Харківській губернії Богодухівського повіту в селі Красний Кут від заможного сліпого Ригоренка: “Дополненная дума о Ганже Андыбере”, “Дума о Марусе Богуславке”, “Дума о победе под Корсунем” та “Дума о козацкой жизни”, якій автор придає особливої ваги. Бандуриста Ригоренка в коментарях видавця названо “последним менестрелем козацким”. Цікавим для дослідника є епізод, записаний із слів селянина,

про те, як у його молодості один запорожець продав свою восьмиструнну бандуру. Цей запорожець, за твердженням інформатора, знав велику кількість пісень і дум про старовину, деякі передав йому. Ригоренко мав на меті засвоїти їх всі, але “Запорожець помер, не встигнувши передати йому всього, що знав, і, можливо, скомпонував сам”[I,199].

Повертаючись до власних записів, П.Куліш публікує у збірці два оповідання анекдотичного змісту, записаних ним від перевізника, який переправляв його на човні через Дніпро недалеко від Канева: “Малороссийское не любо – не слушай” та “Серые гуси из Белой Руси”.

Окремо П.Куліш зупиняється на розповіді про те, як він робив записи у м.Черкасах. Цей матеріал – надзвичайно повчальний для кожного етнографо-фольклориста у плані методики проведення таких записів. Видавши себе за подорожнього художника-іконописця (такі люди надзвичайно шанувалися народом), він зупинився біля колодязя – місця завжди людного – і зав’язав розмову із “сивовусим чоловіком”, який і став його наступним інформатором. Ним виявився місцевий житель Василь Судденко. Його розповіді дуже зацікавили Куліша і своїм живим звучанням, і змістом. Тому в коментарях він пише: “Ці розповіді були наповнені для мене неописаного зачарування: я чув у них ще не затихлий голос минулого життя, про яке до нас дійшли лише книжні відомості. Василь Судденко переказував розповіді батька, перейняті ним з емоційністю дитинства і, можливо, такі, що мають відтінок його власної уяви”[I,240]. Спостерігши, що гість детально записує його розповіді про старовину, Василь Судденко знайомить Куліша із ще більш древнім знавцем давніх часів – своїм тестем Харком Цехмістром. Тому записи далі, як можна судити із текстів, проводились від обох інформаторів разом. Подібно до опису Андрія Шута, автор змальовує також і портрет та стиль мовлення Харка Цехмістра, що виявився дуже цікавим співрозмовником: “Через деякий час з’явився до нас Харко Цехмістер, старий чоловік найповажнішої зовнішності – в чорній свиті з кобеняком, з білою, довгою бородою. Він був уже дуже старий, але держався на ногах міцно, говорив надзвичайно ясно і, коли описував що-небудь таке, що вразило його в молодості, очі його оживлялись юнацьким вогнем”[I,240]. Із цими двома черкащанами зустрічався письменник кілька разів, щоразу оформляючи записи, зроблені стенографічно, і уточнюючи при наступній зустрічі незрозумілі місця. Він пише, що ходив до хати

Василя Судденка, як на університетську лекцію. Оскільки майже всі розповіді цих двох інформаторів стосувалися часів гайдамаччини, то знайомство з Харком Цехмістром було для фольклориста особливо цінним, бо в ньому він зустрів першого відомого йому представника, який бачив кого-небудь із ватажків повстання: “Він мав років десять від роду в 1768 році, коли Залізник приходив із своїм військом у Черкаси, і пам’ять його зберегла всі обставини, що супроводжували наїзд гайдамак, скільки було доступно для спостережень хлопчика” [I,251]. Характеризуючи Харка Цехмістра, Пантелеймон Куліш зауважує, що ніхто з його оповідачів не поєднував у собі такої ясності мовлення, істинно літописного тону, глибокої старості та різноманітності дитячих вражень. Від названих двох оповідачів були записані твори, що зараз становлять неабияку цінність і для етнографів, і для істориків: “Максим Шило”, “Ночной наезд гайдамак”, “Наймыт-гайдамака”, “Пребывание Максима Зализняка в Черкасах”, “Бегство гайдамак”, “Воспоминания о религиозных смутах в Украине”, “Тревога по случаю татарского набега”. Ці розповіді передають народний погляд на історію краю.

Гортаючи сторінки своєї творчої подорожі, П.Куліш говорить, що з Черкас відправився в Чигирин, де не записав нічого, вартого уваги; і в Суботів – рідне село Богдана Хмельницького, з надією записати цікаві спогади чи твори про часи козацького гетьмана. Оглянувши характерну місцевість, що навіювала спогади про старовину, він зустрів косаря, який здався йому дуже схожий лицем на зображення “козацького батька”. Цей косар став його інформатором, і, згадуючи перекази про часи козацької слави, яка

Сама себе на сміх не давала,

Неприятеля під ноги топтала [I,270],

до того захопився розмовою з людиною не свого стану і не своїх років, що забув про свій намір іти косити. Незабаром, під час сніданку в хаті косаря (імені його автор не називає), де зібралося ще кілька чоловік, фольклорист записав “Песню о войнах Хмельницкого”, яку й опублікував у збірці, наголошуючи, що ні він, ні інші збирачі більше ніде її не зустрічали. Ці ж співрозмовники порадили йому звернутися із своїми запитаннями про старовину до “патріарха Суботова” – Омелька Каплоухого, з яким невдовзі і познайомився Куліш. Ось як описано його перші враження від зустрічі з найстарішим жителем Суботова: “Ми застали Омелька Каплоухого сидячим на порозі його сіней, з маленьким внучком на руках. Біла борода його приємно змішувалась з

ніжним білявим волоссям малюка. Зморщений лоб, прикрашений лисиною, виражав у минулому важкі турботи життя і тихе заспоєння чи, скоріше, оніміння серця в старості”[I,274]. Довгожитель спочатку незворушно прийняв Куліша, але після особливого представлення провідником “у ньому сталася раптом різка зміна. Він метушився в своїй хаті... і заговорив зі мною мовою ще зовсім свіжої людини”[I,275]. Після розмови з ним в записнику фольклориста залишилися чотири історичні оповіді: “Хмельницкий в Запорожской Сечи”, “Плата Хмельницкого за пленных”, “Преступление и казнь Юрия Хмельницкого” та “Происхождение и конец гайдамаки Неживого”.

Після Суботова письменник відвідав Мотронинський монастир, біля якого, за розповідями, гайдамаки в часи Коліївщини заклали свого коша (місце для збору). Тут його інформатором став ще один старий чоловік поважної зовнішності. Особливо Куліш відзначає стиль мовлення свого співрозмовника (імені його не названо): “Мова його відрізнялась комічним відтінком, оскільки жарт вмішувався, непомітно для нього самого, в усі його розмови. Це пом’якшувало суворість загального тону переказів про гайдамак і надавало його розповідям приємної грайливості”[I,279]. Від цього оповідача фольклорист записав шість текстів: “Гайдамаки в Мотренинском монастыре”, “Мечь за имя Жида”, “Гайдамаки в Жаботыне”, “Гайдамаки в Умане”, “Искус пред вступлением в запорожское братство”, “Очаковская беда”.

Подальші переїзди по Чигиринщині не дали П.Кулішу бажаних записів. З усього почутого він виділив тільки історичне оповідання, розказане Іваном Бурдуном, старим бондарем з містечка Олександрівка – “Вербовка в гайдамаки и развязка Уманской трагедии 1768 года” та невеличку оповістку цього ж інформатора “Поединки у Запорожцев”.

В кінці I тому “Записок о Южной Руси”, де взагалі превалує тон древності та історизму, Куліш дещо “зраджує” цьому принципу і публікує оповідання “Странствование по тому свету”, без зазначення інформатора, зауваживши перед цим, що фантастичний світ українського селянина набагато ширший і розкішніший світу фактів. Автор пропонує читачу цей матеріал, який зберігся в його записній книжці, “щоб дати... поняття про силу уяви і живописності мрій мого рідного племені”[I,303].

Отже, в I томі “Записок о Южной Руси” опубліковано фольклорно-етнографічні тексти на історичну тематику (за винятком останнього). Головним чином – це записи самого Куліша, доповнені невеликим за обсягом, але цінним матеріалом А.В.Шишацького-Ілліча та М.В.Ніговського. Не менш цікавою частиною книги є коментарі автора, які дають змогу спостерігати процес запису художніх творів; подекуди зустрічаємо текстологічний аналіз певних із них, а також історичні довідки; з коментарів можемо судити про методологічні засади фольклористичної школи П.Куліша, про те, як формувався Куліш-фольклорист, вироблявся його стиль роботи. Крім того, з авторських коментарів можна одержати інформацію про географію Кулішевих записів. Водночас важливим недоліком цих коментарів є хронологічна неоформленість матеріалів, а також нерівноцінність відомостей про інформаторів. Можливо, саме тому в журналі “Известия императорской Академии Наук по отделению русского языка и словесности” за 1856 рік, який в рубриці “Библиографические записки” загалом цілком позитивно відгукнувся про I том “Записок о Южной Руси”, зазначено: “З цінністю для етнографа і філолога видані Записки поєднують і цікавість для любителів легкого читання: це – дійсно записки, які прочитає із задоволенням кожна освічена людина”[82]. Але в цій замітці висловлено сумнів щодо автентичності фольклорних записів, опублікованих у збірці: чи дійсно усі оповіді є повторенням чисто народних переказів, які переходять із покоління в покоління без участі книг і людей письменних? Гадаємо, що такі сумніви безпідставні. Адже про більшість інформаторів ми маємо детальні відомості і малоімовірно, що при їхньому стані і способі життя вони могли бути ознайомлені з літературою такою давньою і рідкісною. З іншого боку – стиль і фактаж матеріалу (навіть історичного) відповідає суто народному баченню і трактуванню тих чи інших подій. По-третє, збірка Куліша була досить відома в науково-літературних колах того часу, маємо на неї чимало відгуків та рецензій, проте ніхто із знавців народної словесності автентичності цих фольклорних записів не заперечував.

II том “Записок о Южной Руси” П.Куліша, з точки зору вміщеної у ньому інформації, побудований дещо інакше. На самому початку автор подає “Оглавление”, в якому, як звичайно, послідовно окреслено розміщення опублікованого матеріалу за сторінками (в I томі “Оглавления” немає). Після цього в “Содержании” досить чітко

зроблено класифікацію матеріалу за жанровим принципом і поділено його на три частини: 1) “Исследования”; 2) “Сказки, легенды и поверья”; 3) “Песни”.

Перший розділ книги має назву “Сказки и сказочники”. Казки, опубліковані в цьому розділі, записані Л.Жемчужниковим, російським художником, який багато своїх полотен присвятив українській тематиці, фактично став українським фольклористом. Куліш зазначає, що “етнографія Південно-Російська має в ньому незрівнянного діяча. Не кажучи вже про велику кількість етюдів з натури, в яких відображено побут народу з усіма його приналежностями, у п.Жемчужникова набралось біля п'ятисот наспівів пісень, покладених на ноти ним самим, чи, на його прохання, іншими, з голосу Малоросійських співаків і співачок...”[II,3]. Не можна не згадати слів П.Куліша, якими він знайомить читача з Жемчужниковим-фольклористом, який став яскравим представником його школи: “Він проводить у нас на півдні все літо і зиму, вивчаючи нашу природу і наше життя в усіх його проявах. Не задовольняючись тим, що бачить око, він вивчає моральний образ Малоросійського народу у творах його духу”[II,3]. Про те, що Л.Жемчужников як фольклорист наслідує стиль Куліша, говорить уже сама методика запису, коли текст твору переривається авторськими поясненнями, відступами та коментарями. На цей спосіб запису фольклорних творів і П.Кулішем, і Л.Жемчужниковим (як наступником) звернув увагу у своїй рецензії на II том збірки М.Костомаров, який писав, що цей спосіб з першого погляду видається невдалим; відсутність порядку в розповіді є для читача дивним і незвичним. Але чим більше вчитуєшся, тим більше переконуєшся, що він має свої переваги “природності” і ніби переносить читача в оселі сільської простоти, звідки записувач виносив скарби народного вимислу.

П.Куліш розповідає про те, як Жемчужников, мандруючи по Україні, поповнює одночасно дві свої колекції: колекцію ескізів на українську тематику і свої рукописні фольклористичні зошити. Така нічим не захоплювана відданість і працелюбність викликає у нього подив і захоплення; письменник протиставляє художника нашим місцевим панам, які живуть серед народу і зневажають його словесність, не надаючи їй ніякого значення. Готуючи до видання II том збірки, 16 листопада 1856 року дослідник писав В.Тарновському із Петербурга: “Будьте ласкаві, знайдіть іще в малому сундучку рукопись Жемчужникова, казки, которі він записав. Там і надпись есть. То отдайте Каменецькому, щоб укупі з книжками прислав”[83]. Повернувшись із ще

однієї подорожі по Україні, Жемчужников привіз Кулішеві ці казки з Пирятинського повіту. Це був великий згорток казок, записаних ним слово в слово із уст народу, “подвиг, істинно важкий, особливо для п.Жемчужникова, іноземця в Малоросії”[II,3]. Але, очевидно, він не просто передав свої записи автору “Записок..”, а й сам познайомив з ними та прокоментував їх. Дані коментарі художника були для видавця не менш цінними, ніж самі твори, що він і стверджує у передньому слові до публікації самих записів: “Прочитуючи мені свій товстий зошит, він доповнював його усними розповідями про різні обставини, що супроводжували незвичну для художника працю пером, і ці розповіді багато надавали життя самим казкам. Вони показували мені, як казки живуть разом з народом, падають з ним, або й цвітуть вічно... Тут же видно було і самого збирача: як він дивився на особистості, через які перед ним відкривалась скарбниця духовного життя народу...”[II,4] Ці коментарі Л.Жемчужникова опубліковані в “Записках о Южной Руси” Кулішем по пам’яті. Письменник переказує його слова від свого імені, при цьому зауважуючи, що в його розповіді можуть бути пропуски чи неточності в послідовності фактів, але не буде помилок проти “натури”, бо він бачив її очима самого художника-етнографа. Передаючи розповіді Жемчужникова, Куліш зумів зберегти колорит обстановки, стиль і тон оповідача так, що, якби цього не засвідчив сам Куліш, то можна було би прийняти їх за коментарі записувача. Все ж, такий спосіб відтворення змісту не виключає елемента творчості. До того ж, не викликає сумніву стиль та спосіб викладу коментарів у порівнянні з подібними записами самого Куліша (Див. I том “Записок..”). Але треба віддати належне автору збірки в тому, що його переказані коментарі до записаних Жемчужниковим творів становлять з ними органічне і логічне єдине ціле, і хто знає, чи сам записувач (художник за покликанням і освітою) зумів би вірогідніше передати цей процес.

Розповіді-коментарі записувача умовно можна поділити на дві частини. У першій частині автор детально описує обстановку в селі Л^{****} Пирятинського повіту, де художник пробув літо і зиму. З даної розповіді дізнаємося, що він (Жемчужников) дуже любив місце, де зупинився, людей, які його оточували, природу, іноді йому навіть здавалось, що він тут народився. Таке тривале перебування Жемчужникова між людьми, від яких він потім зробить свої надзвичайно цінні фольклорні записи, виправдане тим, що поселяни, добре знаючи його, довірливо і вільно у звичайних

розмовах передавали свої духовні скарби. Особливо багато пісень записав тут Жемчужников від “дівчат панського будинку”, які співали йому, працюючи в робочій світлиці. Але спершу він привчив їх до себе, завоював їхнє довір’я, аби спілкування не було штучним. Заслуговує на увагу передане Кулішем висловлювання художника про народні пісні: “Я пристрасно люблю пісні, особливо Малоросійські... Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, переповнена почуттям, думкою і разом незвичайною простотою. Немає в ній лишнього слова, немає лишньої ноти. Це самородки, з яких завжди можна черпати найвищий таланти”[II,7] Жемчужников також звертає увагу на мову пісень, наголошуючи, що вона завжди “скупа, стягнута, завжди виражає тільки необхідне, і ні слова більше. Тут немає підробки, немає обману для наших почуттів. Умійте тільки насолоджуватись як природою”[II,7]. Таку поетичну оцінку українській народній пісні не могла дати людина байдужа. Із цих розповідей також можемо судити про психологію та емоційний характер українців. Фольклорист розповідає, як часто дівчата, співаючи з почуттям, могли легко розсміятися або заплакати при цьому; як навіював на оточуючих сум кобзар своєю думою, так, що навіть іноді парубок або чоловік змахував сльозу, а всім відомо, що українці не дуже податливі до сліз. Жемчужникову пощастило спостерігати, як в пориві почуттів твориться пісня. Він розповідає випадок, коли, засумувавши над роботою, дівчата, то одна, то друга тужливо виводили пісню, що повністю відповідала їхньому настрою. Коли ж художник хотів записати її, то ніхто не міг продиктувати йому; слова народжувались у співаючих в пориві суму.

Саме в такій обстановці у названому селі Пирятинського повіту і була записана Жемчужниковим перша казка – “Сказка о красавице и злой бабе”. Запис було зроблено тут же, в робочій світлиці, від Химки, дівчинки років чотирнадцяти. Опис інформаторів та спілкування з ними становлять другу частину коментарів, записаних від Жемчужникова.

Після тексту першої казки П.Куліш робить екскурс в теорію української казки, зокрема зупиняючись на відмінностях між казками українськими та російськими. Цю різницю він ілюструє на тексті записаної від Химки казки, про що ми поговоримо нижче. Тут лише відзначимо, що відомий дослідник теорії казки С.В.Савченко у своїй фундаментальній праці “Русская народная сказка” не поділяє точки зору П.Куліша з приводу названих відмінностей між українськими та російськими казками[84]. До того

ж, Савченко засуджує Куліша за те, що багато варіантів казок були викинуті ним як “мусор”, а вони були б цікаві з наукової точки зору.

Після такого теоретичного відступу видавець публікує “Сказку об Уже и Царевне”, розказану Жемчужникову в цьому ж селі (імені інформатора не зазначено).

Як підтвердження критичних зауважень Савченка, із подальших коментарів П.Куліша дізнаємося, що він випустив із записів Жемчужникова “відому в усьому Слов’янському світі” казку про сплячу царівну, мотивуючи це тим, що в цьому варіанті немає ніяких особливостей. Його увагу привернуло тільки слово “свічадо” (дзеркало), яке дослідник називає “дорогоцінним”[II,16]. Можна цілком погодитись із Савченком, що зараз нам був би цікавий варіант цієї казки, записаний в Пирятинському повіті.

Далі знайомимося із ще двома казками, зафіксованими Жемчужниковим від працюючих дівчат і також без зазначення імені інформатора: “Сказка об Ивасе и Ведьме” та “Сказка об убитой сестре и о калиновой дудке”.

Наступним інформатором художника стала його кума Кулина з цього ж села Л****, на яку вказали йому дівчата. Від неї записано опубліковану у збірці “Сказку о гоненьях мачехи”. Жемчужников намагається (хоч і не є спеціалістом у даній галузі) осмислити роль казки в житті українського селянина і бачить в казках відображення народного уявлення про світ, мрії людини: “Але в поєднанні різних понять і уявлень, що складають Малоросійську казку, бачу, чим буває зайнятий у вільний час розум Малоросіянина, бачу, чому він співчуває, чого бажає, чому дивується, над чим сміється; а це варте того, щоб записувати все, що мені розповідали”[II,26]. Саме тому, зацікавившись цим жанром, фольклорист знайшов одразу і другого оповідача. Ним став казкар із уже названого населеного пункту. В “Записках о Южной Руси” опубліковано вісім різнопланових розповідей, записаних нібито від цього інформатора. Але деякі із цих текстів, як ми уже згадували вище, були надруковані в “Украинских народных преданиях” П.Куліша. Передрук цих народних творів з розряду “Фантастические” можна пояснити хоча б тим, що ті твори автор вважав дуже цінними, а попереднє видання – менш досконалим, популярним і чисельним, аби про них дізналося якнайширше коло читачів. Питання в іншому: з якою метою П.Куліш казки “Кирило Кожемяка”, “Свиридова могила” в “Преданиях” подає як записані Білозерським, а в “Записках...” – як Л.Жемчужниковим? У першому випадку вони подаються як зафіксовані “біля Борзни Чернігівської губернії”, а в другому – “в селі

Л**** Пирятинського повіту”. Спостерігаємо зміщення записувачів та географії запису і в інших творах з розряду “Фантастические”, наприклад, “Сокол и пчела” в “Преданиях” – “рассказывал Давыд Олейник в Александровке Чигиринского уезда”. “Рассказ о превращениях (в “Украинских народных преданиях” – “Превращения”) – “доставил А.В.Маркович, а ему рассказывала Явдоха Думыха, в Кулаженцах, Полтавской губернии”.

Можливо, така заміна була зроблена автором, аби зберегти цілісність книги? Але тоді не зовсім зрозумілою стає така позиція Куліша стосовно Білозерського та Марковича в порівнянні з Жемчужниковим. Отже, таке рішення видавця поки що залишається загадкою. Проте великий інтерес являє собою віршований пролог оповідача з села Л**** до опублікованих казок, який трактується автором як дещо “в роде парабол? из земледельческого быта”:

Ой куптитця, куптитця,
 Аж коржик котитця.
 Куди ти, братіку, коржику котисся?
 А до млинця на весілля.
 Що ж там за весілля?
 Млинець да ладку посватав.
 Що ж там за свашка?
 Путря да квашка.
 Що ж там за бояре?
 А кулики в маку.
 Що ж там за дружки?
 В олії пампушки [II,27].

Після цього віршованого вступу подано тексти: “Кирило Кожемяка”, “Свиридова могила”, “Миф о первом веке “творения”, “Сокол и пчела”, а також чотири групи оповідей, об’єднаних рубриками: “Рассказы о превращениях”, “Рассказы о ведьмах”, “Рассказы о мертвецах”, “Рассказы о чертях”. Їх жанровий та тематично-текстологічний аналіз ми зробимо нижче.

Пізніше із записів Куліша дізнаємося, що Жемчужникову пощастило познайомитись із першим казкарем у всій околиці, “сивим дідом”, в убогу хату якого художник ходив не один день (дід по старості майже не злавив з печі) і записав від нього “Сказку о Соловье Разбойнике и о слепом царевиче”, “Сказку об Иване Голике и его брате”. Уже ці дві казки є неабиякою знахідкою для фольклориста. Мабуть, що інформатор міг розповісти ще не один цікавий текст. Про це можемо судити із авторського коментаря: “Судячи з цих двох казок..., у діда мого тільки що язык

розв'язався, та і сам він хвалився мені, що знає казок без числа. Я бачив попереду довгий ряд наших побачень і, очевидно, набрав би у нього казок на цілий том, але раптом мені потрібно було виїхати із Л****” [II,82].

Казки, опубліковані у збірці П.Куліша, давно притягували увагу багатьох фольклористів. С.В.Савченко у згаданій вище монографії писав: “після збірки Куліша у 50-х рр. не було ні однієї скільки-небудь значної збірки українських казок”[85]. Пізніше він наголошував, що було лише кілька “одиниць” (казок), які з’явилися в періодичних виданнях, але з них більша частина були передруками.

Під час зимової подорожі Жемчужникова з Л**** до Києва він випадково у подорожньому шинку підслухав спів кобзаря Остапа, про що і розповідає. Тут знову стикаємося із не зовсім зрозумілою ситуацією. З усіх прикмет та реплік співбесідників бандуриста можна здогадатись, що кобзар – саме Остап Вересай. На час виходу збірки, як відомо, і П.Куліш, і Л.Жемчужников були з ним знайомі. Проте в даному випадку автор не називає прізвища і про зустріч з кобзарем говорить як про цілком випадкову і з зовсім незнайомою людиною. Із коментаря дізнаємося, що Жемчужников чув від Остапа баладу про бідного Кирика (текст не опубліковано) та наспіви двох пісень: “Ой не шуміте ви, зеленії луги” та “Да не буде лучче, да не буде краще, як у нас на Україні!” Від співрозмовника Остапа, Мирона, художник тихцем занотував текст, який назвав “Сельский анекдот”. Ці ж співбесідники спонукали кобзаря на розповідь про те, як він осліп у дитинстві та про теперішнє особисте життя, як через лихого зятя не зміг віку доживати біля єдиної дочки. Ніби продовженням цієї розмови є опублікований далі текст пісні “Нема в світі правди”. Відомо, що це була пісня Вересая і часто ним виконувалась. Крім того, художник зауважує: “Ця пісня була вже мені відома, але вона зробила тепер на мене зовсім нове враження”[II,103], що ще раз підтверджує попереднє знайомство художника з кобзарем. Відомі також ескізи портретів О.Вересая намальовані Жемчужниковим. Чому ж, подаючи розповідь записувача у своїй редакції, Куліш так і залишає Остапа фантастичним, випадковим, романтичним і загадковим силуетом? Адже про їхні взаємини (Куліша з Вересаєм) говорить хоча б такий лист фольклориста до кобзаря від 10 грудня 1856 року із Петербурга: “Любезний мій друже Остапе! Посилаю тобі ту книжку, котру я тобі читав у тебе в хаті. Дай Боже, щоб вона показала тобі дорогу до царства небесного. Прошу тебе помолитись й за мене Богу, щоб Бог послав мені добрий розум, на науку людям. ...Може Бог твою мужичу молитву

почує скоріш, ніж нашу панську. ...Не за гроші наші молись Богу, а за те, що ми щирою душею бажаємо усякому доброму чоловікові святого добра...”[86]. І все ж, чомусь детально описуючи Андрія Шута, автор промовчав про Остапа Вересая.

Публікація фольклорних записів Л.Жемчужникова в “Записках о Южной Руси” переривається, поступаючись місцем оригінальним текстам, які так чи інакше торкаються теми народу та українства взагалі. Першим таким текстом є “Рассказ современника-поляка о походах против гайдамак”. Про автора даного матеріалу, перекладеного та опублікованого П.Кулішем, дізнаємося із його вступу “Несколько слов от издателя”: “У мене в руках знаходиться невиданий рукопис, складений за розповідями старого Польського пана, Симона Закревського, який в молодості не один раз сам мав діло з гайдамаками. За надання її мені я зобов’язаний вдячністю знаменитому Польському письменнику М.А.Грабовському, невтомному досліднику Польсько-Української старовини”[II,109]. Ця стаття головним чином становить інтерес для істориків. Але й етнограф-фольклорист може знайти в ній багато цікавого. Зокрема, у вступному слові автор показує своє ставлення до гайдамацтва як до суспільного явища, і воно багато в чому збігається з народним. Це можна стверджувати, познайомившись із творами фольклору про гайдамак, вміщеними у II томі збірки. Тому Куліш зазначає, що опирається у своїх судженнях на суто народний погляд: “Ми бачили, як наш народ дивиться на гайдамак. Співчуття до них не виявив ні один оповідач. Гайдамаки були жахом усіх мирних жителів; їх не боялися тільки діти і бідняки, яким не було чого втрачати”[II, 107]. Неодноразово аналізуючи це явище, письменник прийшов до висновку, що гайдамацтво є злом, яке, при всій своїй великості, повинне було виникнути не інакше, як на противагу іншому, набагато більшому злу, яке його породило і постійно підтримувало. Таким твердженням автор частково виправдовує дії гайдамак, зважаючи на те, що збагачення все ж не стало їх основною метою: “Якби воно походило тільки від дикого бажання відомого класу людей заволодіти чужим достатком, то ніколи не досягло би такого страшного розвитку, не утворило би цілої нації хижаків та убивць, якою є козацтво, і не породило б у ній поетичного погляду на свої криваві подвиги”[II,107-108]. Саме у цьому передньому слові до записів Закревського П.Куліш намагається пояснити, яким чином народ поєднує негативне ставлення до козаків із прославлянням їх у героїчному фольклорі. На його думку, козаки були переконані, що їхні подвиги законні та великі,

інакше не стали б ними хвалитись всенародно у героїчних піснях, та і сам народ не пам'ятав би цих пісень протягом кількох поколінь. Тому серед простолюддя спостерігається, за переконанням Куліша, таке двоєке ставлення до гайдамак і козацтва взагалі. Про це можна судити із слів: “Та і сам народ, проклинаючи їх свавільність, в той же час засвоює собі їх пісні і передає майбутнім поколінням їх криваву славу. Наприклад, сьогодні я записую від нього переказ про низьке тиранство над яким-небудь Дригою (Див. Т.І, стр.246-249), а завтра в тому ж самому колі мені співають:

Максим, козак Залізник з славного Запорожжя,
Процвітає на Україні, як в городі рожа...” [II, 108-109]

Особливо цікавою в цьому випадку є фольклористична позиція автора. Симпатії Куліша-спостерігача і частково історика явно не на боці козаків. Позиція ж Куліша-науковця тут виявляється як не можна більше на висоті.

Розповідаючи в деталях про походи поляків проти гайдамак, Закревський (а з ним і Куліш) не менш уважно зупиняється на описах епізодів з життя та побуту князів Любомирських, резиденції яких на той час були в містах Рівне та Полонне. Щодо походів проти гайдамак, то найбільше уваги автор приділяє опису походів під проводом таких ватажків як Чупринка і Чортоус. Саме ці сюжети лягли в основу Кулішевого оповідання “Січові гості”, аналізу якого ми торкнемося у наступному розділі.

У II томі “Записок о Южной Руси” опублікована і Шевченкова поема “Наймичка” без вказівки авторства, оскільки Т.Г.Шевченко в той час ще перебував на засланні. Куліш подає її “як кращу знахідку” із “альбому Малоросійської баришні”. Можна припустити, що Куліш знав, чий це твір, інакше, як звичайно, вказав би якщо не ім'я чи прізвище володарки альбому, то принаймні її місце проживання, як це він робить в подібних випадках. Думаємо, все ж цікавою буде оцінка цього твору Шевченка, дана М.Максимовичем в аналітично-критичній статті “Записки о Южной Руси, изд. П.А.Кулиша, М.Р-на. Критические замечания относящиеся к истории Малороссии, М.А.Максимовича”. Критик на той час (це видно із змісту статті) не знав, хто автор поеми, але переконливо говорить: “Це один із найкращих творів на Малоросійській мові. В ньому творчість досягла майже висоти народної поезії: це та ж глибина, непідробність почуття, та ж простота вислову, що не потребує прикрас, та ж влучність слова, притаманна лише для народу чи найобдарованішим його

представникам”[87]. Така оцінка поеми свідчить про ставлення до народної культури взагалі.

Загалом схвалюючи “Записки..” у названій статті, надрукованій в “Русской беседе” за 1857 рік, М.Максимович критично відгукнувся на опубліковану далі у II томі збірки “Записку члена Малороссийской коллегии Григория Николаевича Теплова, составленную в царствование императрицы Елисаветы Петровны: “О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии”. Вже з самого початку він зауважив, що “п.Куліш помістив у II томі своїх Записок твір Теплова, оснастивши його навіть прихильним відгуком, з яким ми не погоджуємось”[88]. Цей матеріал Теплова носить більше історичний та історіографічний характер, хоч певні моменти його можуть бути цікаві також і для етнографа. У статті йдеться про те, як деякі українські пани займаючи керівні місця в Гетьманщині, присвоювали собі обманом і силою козацькі землі. Можна говорити, що П.Куліш, публікуючи цю статтю залишався на позиціях кирило-мефодіївців, вірний своїй національній ідеї.

У II томі “Записок о Южной Руси” опубліковане надзвичайно оригінальне за формою та змістом оповідання П.Куліша “Орися”. Оскільки воно належить до розряду малої прози автора, де, паралельно із засвоєнням літературних традицій, власною творчістю, спостерігається майстерна трансформація фольклорної свідомості, то ми його проаналізуємо нижче.

Наступно у збірці опубліковано “Малороссийские народные песни, положенные на ноты для пения и фортепьяно Андреем Маркевичем” числом 25. М.Максимович у названій вище критичній статті, звертаючи увагу на той високий естетизм, природність і відповідність почуттям людини, що несе в собі українська народна пісня, яка виконується народом при потребі, а не “на замовлення”, разом з тим говорить про те, що проти цієї природності звучання вадить навіть акомпонемент: “Акомпонемент, яким би простим він не був, придає наспівуванню якоїсь штучності, і від частого повторення (особливо якщо пісня довга) робить його монотонним і низьким. На нашу думку, народну пісню потрібно співати так, як вона співається в народі, коли душа хоче вилитись у звуках, відповідних до її настрою”[89]. Нині можна не погодитися з ученим у тому, що колишні видання пісень могли обійтися без додатку нотного акомпонементу. Втративши за десятиріччя і століття живе звучання багатьох пісень, у

збірниках ми знайдемо їх слова і зміст, але небагато дізнаємося про спосіб і стиль виконання цих творів, тоді, коли, покладена на ноти мелодія пісні разом з її текстом, допоможе відновити народний шедевр в усій його повноті. Власне недоліком можна вважати те, що пісні, покладені на ноти А.Маркевичем, зовсім не паспортизовані і подані без будь-якої систематизації, не скласифіковані тематично, навіть без назв, а лише пронумеровані. Ніде не зустрічаємо також вказівки на те, ким і де записані ці пісні. Лише за лексичними діалектами мовознавці могли б провести дослідження щодо хронології та географії їх запису. Спробуємо укласти ці пісні за тематичним принципом (назва пісні взята за першими рядками, в дужках вказано номер, під яким вона надрукована у збірці).

I. Ліричні пісні про кохання:

- 1)“Ой вийду я на шпилечок” (№1);
- 2)“Чи се тая та дівчинонька живе” (№3);
- 3)“Ой пійду я пійду не берегом, лугом” (№4);
- 4)“Ой місяцю, місяченьку ! Не світи нікому” та
“Стала слава, стала слава, Стали й поговори” (№5);
- 5)“І се село, і то село” (№6).

Очевидно, технологічною друкарською помилкою можна вважати, що перед названою піснею “І се село, і то село” (№6) стоїть заголовок “Веснянка”. Насправді ж веснянкою є пісня “А вже весна, а вже красна” (№7).

- 6)“Чи я в лузі не калина була?” (№9);
- 7)“Ходить сорока коло потока” (№10);
- 8)“Ой ізійди, зійди, Ти, зіронько та вечірняя!” (№13);
- 9)“В чистім полі криниченька на чотири зводи” (№14);
- 10)“Скажи, скажи, серце, правду,
Нехай же я буду знати” (№15);
- 11)“Да вже третій вечір, як дівчину бачив” (№17);
- 12) “Ой погубила горлиця дітей,
Об доріженьку б’ється” (№18);
- 13) “Ой вийду я за ворота,
Не бере мене охота” (№20);
- 14) “По садочку похожає,

Сама себе розважає” (№22);

15) “Да туман полем, да туман полем,

Да туман туманиться” (№24).

II. Родинно-обрядові пісні:

1) “Весільня”

“А в липині да в осичині,

Там староста да траву косить” (№16)

III. Родинно-побутові:

1) “Ой помагай Біг,

Да ти несужений друже!” (№2);

2) “Ледача невістка ледача

Та й до роботи невдача!” (№12).

IV. Календарно-обрядові:

1) “Веснянка”

“А вже весна, а вже красна” (№7);

2) “Щедрівка”

“Ой сів Христос та вечеряти” (№8).

V. Історичні:

1) “Ой Морозе да Морозенку,

Ой ти славний козаче” (№11);

2) “Да не буде лучче,

Да не буде краще,

Як у нас да на Україні” (19);

3) “Не дивуйтеся, добрії люде,

Що на Вкраїні повстало” (№21)

4) “Ой не гаразд Запорожці,

Не гаразд вчинили” (№23)

5) “Ой ішли наші славні Запорозці

Та по-над Бугом-рікою” (№25).

Як бачимо, найчисленіше представлена група ліричних пісень про кохання та історичних. Багато з них – місцеві варіанти широковідомих текстів. Інші є або ж цілком оригінальними зразками, або дуже відмінні варіанти і тому не менш цінні.

Тематика поданих пісень засвідчує домінанту симпатій автора книги до історичної проблематики, що іще раз підтверджує в ньому покликання історика-науковця.

Стаття Іоанна Могильовського “О древности и самобытности Южно-Русского языка”, вміщена далі у II томі “Записок...” носить історико-мовознавчий характер. За свідченням Куліша, ця стаття була надрукована в кінці 30-х років в “Журнале Министерства Народного Просвещения”, але в той час на неї не було звернуто належної уваги. Друкуючи у збірці даний матеріал, який, на думку фахівців-лінгвістів має свої позитивні та негативні моменти, автор торкається питання самобутності української мови. Як один із негативів можна відзначити те, що Могильовський у своєму дослідженні обмежується занадто вузькими хронологічними рамками.

У журналі “Известия императорской Академии Наук по отделению русского языка и словесности” за 1857 рік в розділі “Библиографические записки” дано короткий аналіз II тому збірки Куліша. І стосовно цієї публікації зазначено: “Окрім всього цього в II томі Записок дано місце давно надрукованій статті І.Могілянського “О древности и самобытности Южно-Русского языка”, статті, в якій автор висловив досить велику начитаність, але і не торкнувся теми, яку задав собі заголовком, тому що не заходив в глибину часів за XV ст.”[90]. П.Куліш разом з І.Могильовським знову піднімає проблему генезису української мови, її самобутності. А це є фактом як на той час дуже важливим.

Досить цікавим фольклорно-етнографічним матеріалом є VIII розділ книги, в якому опубліковано запис Лісовика “Похороны, списанные со слов поселянина, в Харьковской губернии”. Інформатором фольклориста став селянин Прохорович. З його розповіді, занотованої досить старанно, можна прослідкувати особливості місцевого обряду поховання. Власне спочатку мова йде про те, що український селянин досить зарання готувався до переселення душі в інший світ. Прохорович розповідає, як його батько покійний зробив собі домовину ще “годів за десять до смерті”, після чого “поставили її у коморі, та й насипали повну самої кращої пшениці, та ту пшеницю жоден год старцям і роздавали; а новою насипали уп’ять, так те діло велось, аж поки

живі були” [II,283]. Все те робилося задля спасіння душі. Але це вже, можна сказати, останні приготування. Фактично ж усе життя людини від народження і до смерті було підпорядковано цій меті (спасіння душі) і наповнене різноманітними табу, обрядами, прикметами, що їх чоловік богобоязливий намагався ретельно виконувати. Особливо благодатним ділом вважалася безкорислива поміч іншим, чим і вирізнявся батько інформатора: “Батька всі знали по тім: позичали людям гроши, і росту не брали, роздавали пшеницю на насіння, с тим – віддасть, спасибі, а ні, Бог з ним! на Спаса медом годували, волів спосужали перевозити бідним пашню, та й так тихенько де-кому роздавали всячину; а ми хоть і бачили, то й відвертались, неначе не бачимо. Вдовицям і сиротам на своїх плечах ночної доби по мішку муку носили, клали на приспі, щоб вони й не чули, хто положив... У церкву було накуплять ставників, та нишком на Великдень, або на Різдво у цвинтарі й покладуть біля вівтаря, і сторожі не вшолопають, де взялось; або корогву справлять та й віднесуть... Та так робили, щоб ніхто й не підмічав” [II,285]. Під час поминок найбільше уваги приділяли старцям, намагалися їх не лише нагодувати, але й у дорогу обдарувати. Привертає увагу розповідь оповідача про виконання християнського та родинного обов’язку батьком перед самою смертю. Висповідавшись та причастившись, він, як глава родини, покликав до себе усіх дітей та онуків, поблагословив усіх, настановив старшого сина замість себе і розказав, як мають без нього жити, а дружині наперед розпорядився, як його поховати. І ці вказівки ніколи не обговорювались та обов’язково виконувались. Детально описано не лише сам обряд поховання, але й поминання. Згадує інформатор і про більш давній обряд: “Бач, чув я ще й се: як дідуся ховали, так люди не несли домовини, а везли волами на санях, хоть то і в літку було. Воли самі добріші запрягали під те діло, і віддавали їх уже на поминки панотцям: так прямо с кладовища і відганяли с саньми до їх у двір” [II,287-288]. Неабиякий інтерес становить розповідь про обряди, які виконують після поховання: “- Скажіть же, спасибі вам, Прохоровичу, на що той стаканчик з водою на вікні стояв? - Кажуть старі люде, що душа покійника до шести неділь на сім світі ще побивається і приліта водиці пити до старого куріня, бо їй дуже трудно і тяжко по митарствах. ...Люде, бач, іще й се роблять: ворота зачиняють, як винесуть труну з двора, щоб смерть не верталась; у хаті і лавки житом посипають, щоб уже всі живі та здорові були; постелю с-під покійника у хлів викидають до трох день, щоб усе лихо відстало. ...Ще й те гомонять: єсть такі временщики, котрі піддалися лукавому; після

смерти встають і ходять на свій двір, угаму не дають живим; то їх начебто осиковою колякою гріб прибивають...” [2,288]) Особливе ставлення в народі до чумацьких могил над дорогами: “Хто йде або їде, полінце, скіпку, траву, або грудку землі кидають; а на що воно,– Бог його зна,– буцім би то й сами помагали ховати” [II,288]. Із записаної від Прохоровича розповіді також дізнаємося про окремі деталі при похованні малих дітей та молодих дівчат. Наприклад, коли хоронять мале дитя, то виконують такі умовності: “Не підперезаного не треба ховати; бо на тім світі хтось-то дасть йому яблучко червоне граться, а воно має в пазуху сховати; а яблучко до-долу, а воно вп’ять дістає, та все в пазушку... Ще й ногтів не зрізують малому, а то на якусь-то гору не здереться,– чи на святу, чи що... Мати за першою дитиною малою, котра умре, на кладовище не ходить, бо гріх від Бога зараз за первим та й жалкувати і його провозати” [II,288-289]. При описанні похорону молодої дівчини якихось особливих або нових деталей не повідомлено. У записі Лісовика настільки детально передано мовні особливості інформатора, що мовознавець-діалектолог також знайде тут цікавий матеріал для дослідження.

Останній матеріал – “О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в XVII веке. Две статьи, М.Грабовского и П.Кулиша, по поводу недавно открытого универсала гетмана Острияницы”. За змістом він є суто історичним. Журнал “Киевская старина” 1857 року опублікував “Материалы для биографии П.Кулиша”, де надруковано й зауваження самого автора стосовно цих двох статей. Він пише: “При думці, що ви будете читати “Записки о Южной Руси”, а в них і мою дружню суперечку з Грабовським, про козака з паном і русича з ляхом, я звертаю до вас слова царя і пророка: “Грех юности моя и ненавидения моего не помяни, по милости твоей помяни мя”. Ми помилялися обидва; таким був тоді період польської та польсько-російської археографії. Ми сперечалися про документ підроблений в часи Мазепи, будучи не в змозі бачити підробку”[91].

Отже, як бачимо, у II томі “Записок о Южной Руси” П.Куліш (порівняно з I томом) помістив досить багато авторських статей історичного, історіографічного та мовознавчого характеру. Фольклорно-етнографічний матеріал тут обмежено рамками трьох розділів: I – “Сказки и сказочники”, VI – “Малороссийския песни, положенные на ноты для пения и для фортепьяно А.Н.Маркевичем. Тетрадь первая” і VIII – “Похороны, списанные со слов поселянина, в Харьковской губернии, Лисовиком”.

Крім того, в коментарях дослідника можуть зацікавити методично-теоретичні зауваження стосовно того, як потрібно проводити записування народних творів, зважаючи на обставини, які оточують самого оповідача, а також про те, який сильний психологічний вплив має на виконавця пісня, що виконується у невимушеній обстановці і таке інше. Слід відмітити неоднорідність II тому “Записок о Южной Руси”. Характер його визначився досить чітко. Це не зібрання спостережень, поглядів, пояснень і спогадів одного автора, а збірник праць різних осіб, збірник, в якому зайняли своє місце досить цікаві статті та матеріали про Україну. Без сумніву, така форма збірки притягувала увагу читачів своєю строкатістю та різноплановістю. Любителі фольклору знайдуть тут цілу низку казок, легенд, переказів.

2.2. Жанрово-тематичний та текстологічний аналіз

фольклорно-етнографічної збірки П.Куліша

Усі фольклорні записи, опубліковані в “Записках...” можна поділити на поетичні та народну прозу. Поетичні представлені такими двома жанрами, як думи і пісні. Прозові твори вважаємо за доцільне поділити також на дві групи: казки та легенди і перекази (автор їх в основному називає “поверьями”). Зовсім окремо слід виділити етнографічний матеріал про поховальний обряд в Харківській губернії.

Багато уваги і місця у I томі збірки П.Куліш приділяє думам, яких тут опубліковано 13. В “Записках...” він не лише публікує тексти народних дум, але і робить спроби (на відміну від фольклористів-попередників) теоретичного осмислення цього жанру. Зокрема намагається дати загальну класифікацію за жанрово-тематичним принципом. А, оскільки на той час термін “дума” не був широкоживаним (серед народу взагалі не вживався), а лише починав використовуватися в наукових колах, то і Кулішева класифікація стосується пісенного жанру взагалі. Виділяючи думи, він спирається на народне розуміння їх: “Вникнемо в народні назви пісень жіноцькими, козацькими і невольницькими”[I,215]. Важливим, на наш погляд, є зауваження П.Куліша щодо виконавців (а отже й творців) народної пісенності: “Жіноцьких не

співають козаки (чи взагалі – чоловіки); козацьких не співають жінки: тому і невольницькі повинні були співатися, а відповідно і складатися невольниками” [I,215]. Ця думка досі майже не враховується дослідниками поетики пісень, хоч І.Франко наголошував на проблемі жіночої долі у народних піснях, тим самим також піднімаючи питання авторства та виконання. Говорячи про “невольницькі” пісні, автор має на увазі думи, які поділяє на “**плачи**”, до яких належить дума про Марусю Богуславку, і “**славословия**”, до яких відноситься дума про Самійла Кішку”[I,215]. Зараз ми користуємося більш досконалою класифікацією пісенного фольклору, але підхід Куліша нам безперечно цікавий, хоча б своїми оригінальними критеріями. Спілкуючись з бандуристами, дослідник говорить, що вони “до сих пір розподіляють свої пісні (називаючи і думи) на козацькі, які мають своєю сценою Україну, і на невольницькі, які описують перебування козаків на турецьких галерах, чи в полоні у Турків і Татар” [I,214].

У пізніших своїх численних статтях про українську словесність і дослідженнях П.Куліш схильний поділяти народні пісні на історичні та побутові або жіночі. Така класифікація не витримала випробування часом. Але це вже спроба аналітичного підходу до пісенної творчості народу.

Надзвичайно цікавим є те, що П.Куліш вперше намагається дослідити генезис “**славословий**” і висловлює припущення, що їхнє коріння сягає ще князівських часів, а залишки їх ми можемо спостерігати у деяких щедрівках: “Та і до цих пір ще залишились в народі сліди старовинних “славословий” князям, тобто керівникам війська. В **щедрий** вечір, перед новим роком, юрба людей, підійшовши до вікна будинку, господаря якого звати, наприклад, Олександром, співає:

Славен, славен да пан Олександра!
Щедрий вечір!
Ой чим же він славен? трьома городами.
Щедрий вечір!
Трьома городами, своїми синами,
Щедрий вечір!” [I, 196]

Отже, на думку Куліша, початково це були думи. Що ж тоді означає приспів “Щедрий вечір!” і чому твори цього типу трансформувалися в новорічний обряд? Автор робить припущення: “Чи не було в давнину визначених вечорів, у які князі слухали власне “славословие” і щедро пригощали, чи нагороджували співців, як це і зараз робить господар дому, якому щедрують?” [I,196] Як у давні часи прославлялися

князів за їх ратні подвиги та мудрість, так по аналогії у часи козаччини прославлялися козацькі ватажки.

У зв'язку із сказаним, дослідник приходять до висновку, що дума була першою формою, винайденою нашими древніми “Боянами”, для того, щоб улестити який-небудь переможний загін з його князем. А багаточисельні битви в минулому давали привід для складання таких же багаточисельних “славословий” у вільній формі думи. З огляду на це автор робить припущення, що “Слово о полку Ігоревім” спочатку також було думою, яка дійшла до нас у спотвореному переписувачами вигляді: “Тільки незрозуміла випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім, але і та дійшла до нас у спотвореному вигляді. Поняття тодішніх переписувачів допускали зміни в чужій розповіді на власний смак, і який-небудь володимирець, добиваючись від поеми літописного інтересу, міг потрудитися над старим чи оригінальним рукописом по-своєму, щоб розвінчати його від рим, які тільки випадково де-не-де уціліли” [I,194]. Наголошуємо, це лише припущення автора, яким він ніяк не заперечує інших думок стосовно цього твору як своїх власних, так й інших дослідників. Даний матеріал може бути цікавий дослідникам-словознавцям, адже в самому “Слові о полку Ігоревім” досить багато прикладів “славословий” князям і їх дружинам.

Схвальну оцінку Кулішевим публікаціям дум у збірці дає М.Костомаров у згаданій рецензії на I том “Записок..”. Він ніби продовжує теоретичне осмислення цього жанру. Наприклад, якщо Куліш обмежується напівхудожнім визначенням дум, говорячи, що “наши рапсодии суть наши поэтические летописи”, то Костомаров при аналізі матеріалу робить спробу поширеного наукового визначення: “Думами називаються старі Південно-Російські співи епічного змісту із притаманним у всіх народів плином мови; вони співаються виключно сліпими бандуристами, лірниками і кобзарями. Ніхто, крім цих сліпих, не співає даних дум в народі. Вони складені римованою прозою, а тому більша частина збирачів пам'ятників народної поезії пише їх віршами, які залежать від рими” [92]. Таке визначення жанру думи майже повністю співпадає із сучасним, поданим в УРЕ та УЛЕ. Критик наголошує на відмінностях думи і пісні, а також підтримує думку Куліша про авторство дум і, в зв'язку з цим, намагається дати відповідь на питання, чому думи, подібно пісням, не виконуються широкими колами людей: “Думи, які співають ці народні співці, носять на собі

відбиток, який показує, що вони спочатку були складені окремими особами. Тому-то вони і не співаються народом, що і не складені народом” [93]. Правда, такий аргумент Костомарова має претензію на те, що ці твори авторські і видається дещо непереконливим; він, до того ж, частково суперечить твердженню Куліша, який, намагаючись прослідкувати походження дум, стверджує, що в дані часи і самих творів, і їх виконавців (які були не обов’язково сліпими) було дуже багато. Крім того, у дослідженні не виключається думка про можливість колективного складання дум (наприклад, тими ж невольниками), хоч і не заперчується їх творення талановитими представниками народу. Є відомості, що новотворчістю в галузі пісенного жанру займався і Остап Вересай. В листі від 14 березня 1862 року П.Куліш просить його надіслати “ту пісню, яку склав” [94]. Однак авторськими ці твори назвати не можна хоча б з таких причин: ми не знаємо імені автора жодної думи; висока варіативність при усній передачі і виконанні цих творів дозволяє говорити про набагато нижчий ступінь стійкості текстів дум, порівняно з піснями. Іншими словами, кожен кобзар, виконуючи думу, по суті був її співавтором і щоразу у його виконанні могли з’являтися нові деталі, що змінювали текст.

Думи, опубліковані в “Записках о Южной Руси” тематично можна поділити на дві групи: історичні та соціально-побутові. Основна маса їх (одинадцять) належать до історичних, серед яких і “невольницькі”, які автор, як уже було сказано, поділяє на “плачи” і “славословия”.

Спочатку звернемося до дум історичних. Хронологічно найдавнішою із опублікованих у збірці є “Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в Христианскую Землю”. Вона була записана Шишацьким-Іллічем від “старухи”-Гуйдихи і передрукована Кулішем із “Черниговских Губернских Ведомостей”, де мала назву “Сказка про Бога-Посвистача”. П.Куліш, проаналізувавши зміст твору, не погодився з такою назвою і дав свою. Казкою у першому виданні твір названо, очевидно, через досить поширений прозовий вступ до поетичної частини, який починається у казковому стилі: “Старіі люде кажуть, що колись були люде зовсім не таки, як тепереньки: були, кажуть, и великіи и гонкіи так, що одна нога, примірно сказать, нам по плече досягала, а в наших хатах тепереньки їм и жить би не по мірі”[I,172-173]. Але у думі казковий не лише початок, а й кінцівка:

Я там була,

Мед-вино пила,
 По бороді текло,
 Да в роті не було.
 З барилечка горілочка буль-буль,
 А нашим ворогам сім дуль! [I,178]

М.Костомаров не погоджується з Кулішем стосовно питання про час створення цієї думи. Видавець вважає, що вона “сучасна самій події, в ній оспіваній, і лише з плином часу втратила місцями давні форми: забуваючи їх потроху, співці могли замінити втрачені слова і вирази відповідними їм із сучасної мови...”[95] Текстологічний аналіз думи дає матеріал як для одного, так і для другого дослідника, хоча певні деталі та доведення Куліша видаються переконливішими. На багатьох прикладах він доводить, що думи найчастіше склалися під час або одразу ж після зображуваних подій їх учасниками або очевидцями, бо, як правило, є дуже детальними розповідями про них. Вражає прозорістю інформація, подана у вступі до твору стосовно ієрархії та пантеону язичницьких богів, встановлених реформою князя Володимира: “Да то сказано, що люде си великіи були, зовсім не те, що ми, Християне: у їх и бога инак звали – кажуть Посвистач якісь. Він, кажуть-то, установляв годину (погоду) усюди, а більше нечого и не знав: об другім чім другіи знали и порядок свій давали”[I,173]. Серед цих “других” згадується Макоша – бог тиші та спокою.

Можна не погодитися з Кулішем у перекладі та поясненні одягу князя:

Тогді став князь у волосяну *даху* одягаться
 Да золотим череслом підперязуваться [I,175].

Словосполучення “волосяною *даху*” він перекладає як “мохнатую *даху*” і дає пояснення, що це вид шуби, хутром наверх. Для підтвердження цього він приводить слова із пісні, записаної Шишацьким-Іллічем в селі Чемері Козелецького повіту:

Обув ноги не в ремінь, не в ремінь,
 А в чоботи із сап’яну, із сап’яну,
 Шитий черес все шовками – кругом стану.
 Одяг плечі не в жупан, не в жупан,
 Надів *даху*, став як пан, став як пан.
 Вовна зверху так і має, так і має,
 Ззаду кобень так і грає, так і грає;
 А рукава да широкиі, широки:
 Задасть молод всякій дівонці мороки... [I,175]

Але в такому значенні цей одяг мав би бути не *волосяний*, а *хутряний*, до того ж верхній, наподобу кожуха (подекуди на Україні побутує назва *доха*), а верхній одяг такого типу “череслом” (поясом) не підперізували. Це можна простежити за даними ж думою і піснею: у думі “став князь у волосяную *даху* одягаться” і після цього “золотим череслом підперязуваться”, а в пісні – навпаки: спочатку “шитий черес все шовками – кругом стану”, а потім “надів *даху*, став як пан”. У думі, очевидно, малася на увазі волосяна сорочка, що шилася найчастіше з кінського волосу. Ця деталь теж немало свідчить про древність самого тексту. Також давнім утворенням видається слово “чайми”:

Стали корабелі свої чайми підимать...

У відриві від тексту навіть в час виходу збірки його було би важко пояснити, але по змісту зрозуміло, що це вітрила.

Досить чітко проглядає у думі й мета охрещення русичів – через віру поганську не хотіла “Земля Християнська” їх прийняти, і лише після того, як вони зрозуміли, що

Есть-то Бог настоящий
Бог Християнский![I,177],

їх зустріли у тій “Землі”, аби передати свою віру.

Ця дума сприймається як дуже давня ще й тому, що до цих пір ні в жодному збірнику не маємо бодай одним куплетом схожого варіанту.

Всі інші історичні думи, опубліковані в “Записках о Южной Руси”, хронологічно належать до різних періодів козаччини. До найдавніших із цієї групи автор відносить “Думу о смерти козака-бандуриста”, записану Афанасьєвим між Пирятином і Прилуками і попередньо надруковану в збірнику А.Метлинського “Народные Южнорусские Песни”. Переказуючи текст думи, дослідник прагне довести, що не лише сліпі були в давнину українськими “рапсодами”, адже в думі зображено козака, який вийшов із бою на зраненому коні, з поламаним ратищем, “без шаблі булатної” і, ледве живий, ділить свою тугу з “бандурою подорожньою”. Отже, бандура, як і люлька, була для багатьох козаків необхідною приналежністю, а не випадковістю; козак звертається до неї, як до найближчої істоти, з якою і по смерті розлучатись не хоче:

Кобзо ж моя, дружино вірная,
Бандуро моя мальованная!
Де ж мині тебе діти?
А чи у чистому степу спалити?

И попiлець по вiтру пустити?
 А чи на могилi положити?
 Нехай буйний вiтер по степах пролiтає,
 Струни твої зачiпає,
 Смутнесенько, жалiбнесенько грає-виграває [I,187-188].

Таке трепетне ставлення бандуриста до свого iнструмента збереглося i в пiзнiшi часи. Хоч i пише Кулiш, що “тепер же такi козаки мiж козаками “измельчали”, через перехiд дiяльної сили народного духу в iнший клас суспiльства; бандури iх розкололись на щепки, i вони – якщо вiдчувають в собі музичнi здiбностi – стають весiльними музикантами на скрипках i басах”[I,189], але вiдношення до бандури проступає уже в словах, якими часто пiдписаний поширений на Украiнi портрет козака Мамая з усiма його приналежностями:

Струни мої золоті! Заграйте мні стиха,
 Ачей козак нетяжище позабуде лиха...[I,192]

Як наслiдок iз факту про те, що бандура в данi часи була приналежнiстю козака, а не тiльки слiпого кобзаря, впливає, що i творцями дум часто були козаки. Яскравим свiдченням цього є слова П.Кулiша про те, що героїчнi думи, оскiльки є детальним описом самих битв, переправ, всiх операцiй вiйни, складенi очевидцями, якi спостерiгали за цим усiм i самi були учасниками вiйськових справ, а не слiпими кобзарями. Їм же, на думку дослідника, належать тiльки думи повчальнi, моралiзованi.

Пiзнiше Олена Пчiлка та iншi вченi зазначали, що текст «Думи про смерть козака- бандуриста» - не автентичний, але це судження потребує окремого спiвставлення з iншими списками та окремого аналізу. Навiть якщо це стилiзацiя, то дуже майстерна.

Ставлення до бандури не змiнилося i у тих поодиноких слiпих слiпцiв, що були сучасниками дослідника. Кулiш записав дуже цiкаву розповiдь вiд кобзаря Ригоренка з Харкiвської губернiї Богодухiвського повіту про те, як вiн в молодостi купив у одного запорожця бандуру, який розлучався з нею через крайню убогiсть i “голосив по нiй”, як по мертвому: “Ти ж була моєю втiхою..., ти ж розважала мене у всякiй пригодi. Багато людей вельможних, багато лицарства славного i всякого народу православного слухали твоїх пiсень! Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз же ти мою голову и з шинку визволяла? Чи раз же ти в заставi лежала, та й нiгде ж ти не застряла! А тепер довелось минi с тобою розлучатись, за чотири карбованiї рублi тебе в чужi руки

одавати та й по вік вішний, може, тебе не видати”[I,199]. Чим не яскравий зразок відданості та любові?

Не менш цікавою є “Дума о козаке Голоте”, записана Кулішем від Архипа Никоненка з-під Оржиці. Як зазначає автор, в “Записках...” вона була опублікована вперше. Дума відбиває історичні події, що відбувалися в другій половині XVI ст., – заселення козаками земель у гирлі Дунаю. Деякі дослідники вважають її одним із варіантів думи “Козак Нетяга” (всього відомо 6 варіантів). Найповнішим визнано варіант, записаний П.Кулішем. Різні думки існують і стосовно образу козака Голоти. Більшість дослідників дотримуються думки, що ця особа не історична, а образ збірний. Але, наприклад, І.Каманін в монографії “Українські богатирі козацького періоду” намагався довести, що йдеться про Іллю Голоту, який був спільником та полковником Богдана Хмельницького і загинув у поході на Литву у 1648 році. У думі широко використано прийом гіперболізації, скажімо, при зображенні козацької звитяги:

Ой ще козак не примірівся,
А Татарин ик лихій матері с коня покотився [I,18].

Сам твір є надзвичайно поетичним.

Тематично подібною з “Думою про козака Голоту” є “Дополненная дума о Гандже Андыбере”, записана Ніговським від кобзаря Ригоренка. Варіант цієї думи був зафіксований і Кулішем та опублікований у збірці А.Л.Метлинського. Але дослідник відзначає, що “Ніговський відкрив досить важливий варіант цієї думи, в якому багато місць написані сильніше, ніж в речитативі Андрія Шута. Зате він слабший в цілому і в ньому втрачена основна думка “рапсодії” – ворожнеча військової черні до дуків, які захопили в свої руки кращі землі й пасовиська”[I,200]. Тому П.Куліш, посилаючись на те, що дума Андрія Шута вже повністю опублікована, синтезує обидва варіанти, доповнюючи кращими, на його думку, місцями із варіанту Ригоренка, а ті частини з цього варіанту, які не ввійшли в доповнення, публікує в “Приложениях”. Отже, ми маємо змогу порівняти варіанти, хоч, можливо, краще було б подати обидва варіанти паралельно повним текстом, адже ми по суті маємо штучно створений Кулішем третій варіант думи, що фрагментарно об’єднує два народні. Початок твору збігається з варіантом “Думи про козака Нетягу” або “Думи про козака Голоту” з невеликими відмінностями.

Із доповнень думи Ригоренка, надрукованих в “Приложениях”, можна судити про суттєву різницю в цих варіантах, особливо у змалюванні образу Феська Ганджи Андибера. У варіанті Андрія Шута він більш справедливий, стриманий, справжній захисник покритих, який карає “дуків”, вступаючись за таких же, як і сам був, козаків-нетяг, яким “нігде... стати і коня попасти”. У варіанті ж Ригоренка “дуки” залишаються непокараними, вони “добре дбали, з шинку утікали”, а Фесько Андистер ще в дарунок від них “собольові шуби” приймає. Після цього він замовляє у “Насті Горової, шинкарки молодої... цебер меду, а другий горілки” та “як погуляв Фесько Дендеберя там ще чотири неділі, то оттам усі його биті таляри засіли”[I,320-321].

До найдавніших дум козацьких часів (кінець XV-поч.XVI ст.) відносять і опубліковану у збірці, записану від того ж таки Архипа Никоненка, “Думу о бегстве трех братьев из Азова”. Ця дума надрукована у різних збірниках і має дуже багато варіантів, як зазначає М.Пазяк у статті “Поетика народних дум, її джерела і традиції” понад п’ятдесят [96]. За змістом розв’язки варіанти цієї думи можна поділити на три групи: 1) коли гине тільки найменший брат; 2) коли гине найменший і найстарший брат, якого після повернення додому громада засуджує до смерті за бездушність; 3) коли гинуть в дорозі усі троє братів. Варіант Никоненка належить до третьої групи: менший брат гине на Осаур-могілі від трьох напастей:

...одно безвіддя,
Друге безхліб’я,
Трете те, що тихий вітер з ніг валяє [I, 37].

А середульшого та старшого братів

...Турки-яниченки із-за могили напали, –
Постріляли, порубали,
Коні з добиччу назад у город, у Турещину позавертали [I, 42].

Дуже важливим є те, що в думі моральний момент переважає над історичним. Загибель двох старших братів сприймається як кара Бога за їхню черствість та егоїзм. Можна припустити, що “Дума про втечу трьох братів з Азова” була складена кимось із козаків-невільників, бо, як пише М.Пазяк у згаданій статті, “він мусив добре знати життя невольників у Туреччині і самому Азові та всі особливості втечі звідти, не кажучи вже про те, що з надлюдською щирістю і трагізмом описати втечу невольників могла тільки людина, що зазнала такого сама”[97].

На наш погляд, у цих думках відображено мотиви традиційно-художнього трактування звичаєвого права українців, як це ми бачимо в казках, легендах, притчах про трьох братів та розуміння українським народом сили материнського та батьківського проклять. Момент захоплення усього майна старшим братом, широко розвинений у народній казці, своєрідно трансформувався в думи, де особливо чітко описано вирішення трагічної ситуації.

“Щасливою знахідкою” називає Куліш “Думу о козацкой жизни”, записану Ніговським від Ригоренка, яка була передана йому запорожцем, у якого він купив бандуру. За своїм характером це твір дуже рідкісний. Можливо, не один козак на Січі чи в поході пожалів за привітною хатою та вірною дружиною, яку залишив одну, але не кожен насмівся б навіть признатися про це товаришам-лицарям, не те що описати свій душевний стан у думі. Зміст твору сконцентровано у двох його перших рядках:

Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодой жінки у військо ходив [I,215].

Дума засвідчує, що, звикнувши до розгульного життя, козак перестає бути сім'янином, дбати про дім, дружину, дітей. Як пише Куліш, “корчма тягне його до себе чарівною силою”, і бідолаха з ліричним сміхом вигукує:

Гей корчмо, корчмо-княгине!
Чом-то в тобі козацького добра багато гине?
І сама єси неопатно ходиш,
І нас, козаків-нетяг, під-случай без свиток водиш [I,220].

Куди ж іти козакові, коли все пропито? Звичайно ж не до дружини та голодних дітей, аби слухати докори, а туди, де без нарікань приймуть і голого та босого – на Запорожжя, знову грошей добувати, аби й знову прогуляти. А душевне сум'яття, відчуття вини, що не давало спокою козакові, вилилося у думу. В коментарях до твору автор проводить паралель між цією думою і переказом “Хлебосольство на Запорожьи”, спираючись на слова: “В Запорожжі ніхто було не скаже *старому* (виділення наше): “Дурно хліб їси”. Приїдь, ратище встроми, яничарку повісь та й лежи собі хоч три місяці, пий і їж готове”[I,151]. Сконцентрувавши свою увагу лише на негативних явищах козацтва, П.Куліш оминає певні важливі нюанси. Адже, за переказом, то лише “*старому*” таких слів на Запорожжі не скажуть, а в думі мова йде про молодого, повного сил козака.

До категорії “плачи” фольклорист відносить невольницьку “Думу о Марусе Богуславке”, записану Ніговським від Ригоренка. Багато дослідників вважають, що Маруся Богуславка, як і козак Голота – не історична особа, а узагальнений образ дівчини-полонянки, яка, прийнявши мусульманську віру, прижилася в турецькій неволі, “потурчилась, побусурменилась, для роскоши турецької, для лакомства нещасного!”, але, користуючись довір’ям чоловіка і владою, визволяє своїх співвітчизників з неволі. Ця героїня, “дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка”, дуже нагадує образ Роксолани (Насті Лісовської з Рогатина).

Цікавою у думі є молитва, що має глибокий психологічний характер і свідчить про ліризм українців:

Ой визволи,Боже, нас всіх, бідних невольників,
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників! [I,214]

До одного історичного періоду (часів Хмельниччини) належить дві думи, записані Кулішем від Андрія Шута: “Дума о Белоцерковском мире и о войне с поляками” та “Дума о Жидовских откупах и о войне из-за них”. Вони тематично подібні і являють собою народний погляд на описані історичні події, лише в першій опозицію козакам складають “Ляхи”, а в другій – “Жиди”. В “Думе о Белоцерковском мире...” ясно висловлено народне незадоволення Білоцерківською угодою, після якої поляки відчували себе повними господарями на Україні, і як результат – повстання під проводом Хмельницького та славна перемога козаків. Це не єдиний варіант думи. В “Содержании” видавець наголошує на важливих відмінностях думи Андрія Шута “порівняно із списком п. Мурзакевича, друкованого в третьому збірнику п.Максимовича, стр. 74” [I,XXV]. В “Думе о Жидовских откупах...” йдеться про інший переможний похід Богдана Хмельницького. Розгнівило козаків, що “Жиди” взяли на відкуп всі козацькі шинки, шляхи, церкви і навіть річки. Невільно було, не заплативши жиду, ні дитину охрестити чи одружити, ні риби зловити, ні навіть шляхом пройти.

Зачувши про Богдана Хмельницького, сховалися винуватці в Полонному, де і були захоплені козаками, які, прибравши до рук їхнє добро, зараз його

...На три часті пайовали:
Первую часть на Покрову Січовую да на
Спаса Межигорського оддали,
Другу часть на меду да на оковитій горілці пропивали,
Трейтю часть между собою, козаками, пайовали [I,63].

Тематично об'єднує ці обидві думи записана Ніговським від Ригоренка “Дума о победе под Корсунем”. В першій її частині поляки з козаками “ще й пива не зварили, А вже козаки Хмельницького з Ляхами барзо посварили”, а в другій – “тогда Ляхи чогось догадались, на Жидів нарікали...” – і по суті передаються події, описані в “Думе о Жидовских откупах”. В кінці йдеться про те, як козаки і “Жидів” і “Ляхів” перемагали.

Текст “Думы о победе под Корсунем”, опублікованій в “Записках о Южной Руси” певною мірою штучно створений Кулішем з двох народних варіантів, оскільки у зносі (1) зазначено: “Початок цієї думи (до 9 вірша), забутий Ригоренком, взятий мною із варіанта п.Копитько, надрукованого в “Сборнике Украинских песен” М.Максимовича (стр.67)”[I,223]. Автор має на увазі збірник М.Максимовича 1849 року видання.

Привертають увагу і соціально-побутові думи: “Дума о вдове и трех сыновьях” і “Дума о сестре и брате”.

“Думу о вдове и трех сыновьях” Куліш записав від Архипа Никоненка і наголошує, що в цьому варіанті є відмінності “проти дум, вміщених у збірнику п.Метлинського” [I,XXV]. Тематично вона частково нагадує “Думу о буре на Черном море”. Лише театр подій перенесено з моря на батьківське подвір'я і вся увага сконцентрована на неповазі трьох синів до матері та силі материнського прокляття, яке відтворено у думі надзвичайно досконалою та високопоетичною строфою:

Бодай же вас, сини мої, бідні вдовиченки, у полі
Побило разом три недолі:
Щоб вас перва доля побила –
Щоб Бог хліба не вродив;
А друга доля щоб побила –
Щоб не стали вас люде знати,
Добрим словом покликати;
Третя доля щоб побила –
Щоб ви у своїй домівці на промешканні
Щастя й долі не мали! [I,21].

Материне прокляття, як і материна молитва, тут же виконується Богом, і після того, як сини покаялись,

Зараз їм Бог погодив –
У полі хліб уродив.
Зараз їх стали люде знати,
Добрим словом покликати,
Стали вони в домівці на промешканні
Щасте й долю собі мати [I,24].

Народний погляд на материнське прокляття, як відомо, блискуче висловлено у Шевченковому “посланні” “І мертвим, і живим...”:

Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають [98].

“Дума о сестре и брате” має баладний характер. Її основним мотивом є сила родинних почуттів, туга сестри у чужій стороні за близькою і далекою родиною, що відцуралася від неї у лиху годину. У цьому творі дуже широко використано типовий для легенди та балади засіб паралелізму. Наприклад, слова брата про те, що він не може прийти до сестри в гості підкреслюються неможливими явищами природи (формула неможливості):

Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати,
Об Різдві калина в лузі процвітати... [I, 26].

Отже, як бачимо, думи, опубліковані в “Записках о Южной Руси” П.Куліша є досить цінними варіантами і заслуговують на глибоке дослідження. М.Костомаров писав, що думи, “вміщені у “Записках о Южной Руси” про втечу трьох братів, про козака Голоту, про вдову і її синів, про сестру і брата, про чорноморську бурю і Феська Ганжу Андибера зосереджують в собі, як ми вже сказали, такі важливі відмінності проти відомих варіантів, що, звичайно, любителі народної поезії будуть вітати їх як нові явища”[99]. Особливо думи історичні можуть дати спеціалістам чимало цікавого, нетрадиційного і цінного матеріалу стосовно зображуваних у них подій та народного погляду на ці події.

Пісні, за винятком підбірки Андрія Маркевича, предсталені у збірці досить невеликою кількістю одиниць і розміщені у ній дисперсно. Але є численні відомості

про те, що Куліш записував і впорядковував пісенний фольклор. Можливо, зібраних пісень було досить, аби впорядкувати й видати окрему збірку. Зокрема в монографії М.К.Азадовського “История русской фольклористики” (Т.2) подано такі відомості: “Тоді ж (коли було підготовлено до друку II том “Записок о Южной Руси” – пояснення наше.– Ж.Я.) він підготував і великий збірник “Украинские народные песни”, який залишився в рукописі і тільки недавно був знайдений (зберігається в рукописному відділі Всесоюзної Бібліотеки ім. В.І.Леніна)”[100].

В даному випадку спробуємо проаналізувати пісні, що опубліковані у збірці без нотного супроводу і є досить цікавими варіантами. Їх налічується всього шість: “Отрывок из песни о разорении Киева Батыем”, “Отрывок из песни, проклинающей Богдана Хмельницкого за предательство Татарам Украинских поселян в неволю”, “О войнах Хмельницкого”, “О гайдамаке Швачке”, “О Васюринском, по поводу разорения Сечи”, “Нема в світі правди”. Всі вони, за винятком останньої, – історичні. Соціально-загострену пісню “Нема в світі правди” подано в кінці публікації казок, записаних Л.Жемчужниковим. Як зазначено в коментарях, вона теж записана художником під час подорожі із села Л**** у шинку від кобзаря Остапа. У цьому місці йде мова ще про одну пісню, яку слухав Жемчужников від Остапа – “Пісню про бідного Кирика”, яку сліпий, “як був ... у Києві, так переняв од старця з Димера”. Як засвідчує фольклорист, кобзар “заспівав баладу про те, як у бідного Кирика померла в жнива дитина, як він хоронив її сам, не маючи засобів влаштувати звичайний похорон, як викопав на кладовищі казанок з цілковими і як у нього відібрали ці гроші”[II,83]. За всіма даними, ця пісня була записана художником і разом з казками передана Кулішу, який спочатку помістив її у II томі “Записок..” і навіть видав у кількох екземплярах (про це дізнаємося із його листів до В.Тарновського) [101], але потім вилучив з огляду на цензуру. Чи не з цієї причини маємо у II томі збірки вилучені сторінки (перед с.96)?

П’ять історичних пісень, опублікованих у першому томі, належать до різних історичних епох і є досить оригінальними та рідкісними варіантами. Скажімо, “Отрывок из песни о разорении Киева Батыем” говорить про конкретний історичний період, реальні події та особи. Цей твір був записаний Е.О.Руліковським у Васильківському повіті Київської губернії. Автор приводить і пояснення цієї пісні записувачем як підтвердження історичної достовірності змісту строфи про розорення Києва військами хана Батия:

В неділю рано-пораненьку города достали,
 Всім церквам Українським верхи позбивали,
 Полотняні образи під кульбаки клали,
 Дзвонами спижовими коні наповали,
 В святих церквах коні становили [I,315]

Тут же знаходимо приклад із Синописа: “Крест с главы церковныя золотокованный сняша, а верх до полу-церкве по окна повелением проклятого Батыя испровергоша, такожде и верх олтаря великого по перси иконы Пресвятои Богородицы избиша”[I,316]. Як бачимо, пісня не суперечить літопису. Правда, є в пісні одна невідповідність. Змальовуючи набагато раніші історичні події, вона згадує ім’я Пилипа Орлика (Пилип Орлив) – козацького ватажка і його двох товаришів. Руліковський запевняє, що така згадка нічому не суперечить, оскільки відомо, що народна пісня часто замінює старі імена своїх богатирів новими”[I,316]. Виникає питання: а чи не говорить це про пізніший час складання пісні, скажемо, за якимось усним переказом, коли імена героїв дещо призабулися в народі, залишивши у пам’яті лише їхні вчинки, які приписуються більш історично близьким відомим особам?

Три пісні у збірці присвячені козацькому гетьману Богдану Хмельницькому. Перша “Песня о войнах Хмельницкого” була записана Кулішем у Суботові, на батьківщині ватажка, від місцевого косаря. Місце запису твору дослідник вважав немаловажною обставиною, оскільки і сам її більше ніде не зустрічав у народному виконанні, і немає її в жодному опублікованому на той час збірнику. Виступаючи як критик та історик одночасно, П.Куліш проводить детальний текстологічний аналіз цієї пісні, написання якої відносить до часів, що відповідають описуваним подіям. Важливу роль, на нашу думку, у пісні відіграє момент загострення соціального конфлікту, протиставлення життя панів, котрі “пивали по тій Україні меди та вина ситні” та козаків, які їдять “рибу і соломаку з водою”. Дослідник доводить, що згадка про “семи козаків, добрих юнаків” має на увазі численних звитяжців-ватажків, таких, як Перебийніс (теж згадується у пісні), Морозенко, Нечай та ін. Насторожує у пісні остання строфа:

Ой нависли Ляхи, нависли,
 А як ворони на вишні...
 Не попустімо Ляхові Польщи,
 Поки нашої жизности [I,272].

Тому Куліш дає пояснення, що у цих словах “виражено погляд козаків і самого Хмельницького на Малоросію. Вони вважали її такою ж частиною Польської держави, як Мазовію, Познань та ін., і повстання їх було спершу лише зусиллям не попустити Ляху (а Лях і пан на їх мові значило одне і те ж, бо Ляхи у них були Острозькі, Чарторийські, Вишневецькі та ін. Південно-Російські родини) верховодити в Речі Посполитій” [I, 273].

Ще однією піснею про Хмельницького, як вважає П.Куліш, є “Песня о козаке Васюринском”. Хронологічно пісня змальовує події часів зруйнування Січі, тому звертання до гетьмана має відповідне спрямування:

Да встань, батьку, *с того світу*, великий гетьмане! (виділення наше.– Ж.Я.).

Стосовно ж “гетьмана” (ім’я його не називається), дослідник у зносці зауважує про те, що чув, ніби ця строфа стосується Потьомкіна. Але ж Потьомкін помер через багато років після зруйнування Січі, яке не могло бути оспіване так пізно. Тут розуміється Богдан Хмельницький. Настрій козаків після розмови з царицею показано у слові-звертанні до “батька отамана”:

Позволь, батьку отамане, нам на башті стати:
Як не стидно а Цариці та Січ руйнувати!
Не дозволиш с шабельками, позволь з кулаками:
Нехай наша слава не гине поміж козаками [I,322].

Постать Богдана Хмельницького в народній творчості характеризується неординарно, наприклад, попри усі опубліковані у збірниках Цертелєва, Срезневського, Метлинського величальні думи та пісні, Куліш знаходить “Отрывок из песни, проклинающей Богдана Хмельницкого за предательство Татарам Украинских поселян в неволю”. Це на той час єдиний зафіксований пісенний негатив про цього національного героя, записаний від Кондрата Таранухи разом з “Легендою про Богдана Хмельницького”, в якій король польський назвав гетьмана “свавольником”, що багато “невинних душ занапастив”, додавши, що “Хмельницький продавав Татарам на ясир, тобто в неволю цілі села”. Важливим елементом пісні є прокляття козацького ватажка:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула.
Що велів брати парубки й дівки
І молодії молодиці [I,322].

М.Костомаров стосовно цього уривку з пісні писав: “І ось бідний уривок втраченої пісні чи думи, як обвиняючий привид із старої могили, являється на суд історичної істини, з грізним свідченням проти Богдана Хмельницького”[102]. Цілком закономірно виникає питання: чи не підштовхнув цей або подібний сюжет Т.Шевченка до написання вірша “Стоїть в селі Суботові...” , в якому поет апелює до гетьмана:

Отак-то , Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну! [103].

Пісня “О гайдамаке Швачке”, записана також від Кондрата Таранухи, повністю влітається в контекст його ж розповідей про гайдамак взагалі і про гайдамаку Швачку зокрема. У творі йдеться про те, як Швачку з його побратимами взяли у полон. Структурно це діалог, з якого видно всю безвихідь ситуації полонених. Треба взяти до уваги і примітку П.Куліша, в якій він говорить, що “уривок цієї пісні, надрукований в другому збірнику п.Максимовича, стр.128, помилково віднесено до зруйнування Січі. Видавця було введено в оману, очевидно, тим, що тут згадується кошовий. Але звідки і куди Запорожці посилали галку?.. – тут це посилання має важливе значення: воно показує тісний зв’язок між гайдамацькими набігами і кошем”[I,136]. Тобто, автор висловлює думку про те, що гайдамаки мали тісний зв’язок із січовими козаками. Для наочності приведемо таку строфу:

Ох пошлімо галку, ох пошлімо чорну, а до Січи рибу їсти,
Ох нехай донесе, ох нехай донесе до кошового вісти.
Ох уже ж гальці, ох уже чорній та назад не вертаться:
Ой уже ж нам, панове молодці, із кошовим не видатьця! [I,136]

Отже, як видно із проаналізованих текстів, жанр пісні представлений у збірці нечисленно, але досить цінними та рідкісними на той час варіантами. До того ж відомо, що свої записи пісень П.Куліш передавав у спеціальні збірники, що виходили раніше (особливо до збірників Максимовича та Метлинського). Окремі ж записи пісень (і неопублікованих у тому числі) зустрічаємо в архіві П.Куліша (Див. Додаток Б).

Народна проза, опублікована в “Записках о Южной Руси”, розміщена в порядку запису творів від того чи іншого інформатора, на що вже зверталася увага раніше, коли йшлося про те, які твори від якого інформатора записані. За жанрами їх можна поділити на три групи: 1) легенди і перекази; 2) казки; 3) анекдоти.

Легенди та перекази, згідно загальноприйнятій в українській фольклористиці класифікації, можна умовно поділити на: історичні, топонімічні та міфологічні. Відразу ж зауважимо, що в певних текстах такі тематичні ознаки переплітаються. Тип твору визначатимемо за основою, яка несе в собі головне смислове навантаження і вказує на основну сюжетну лінію. Наприклад, при розкритті значення певного топоніма чи гідроніма у відповідній легенді мова часто йде про якісь історичні події, постаті або використовуються елементи міфологічних перетворень. Проте ведучим елементом тут залишається пояснення топоніма і за ним визначається тип твору.

Першою і найчисленнішою тематичною групою легенд та переказів є історичні. Куліш до кінця залишається вірним своєму зацікавленню історією України та її народу. За часом зображуваних подій хронологічно їх можна розмежувати на два періоди: 1) докозацький; 2) козацький. Перший період представлений лише трьома творами: “Легенда о Золотых воротах”, “Предание о Татарских пленниках” та “Тревога по случаю татарского набега”. “Легенда о Золотых воротах” – твір, на думку Куліша і численних критиків, досить оригінальний і за всіма ознаками повністю відповідає тому історичному часу, про який іде мова. М.Костомаров наголошував, що із прозових оповідань записаних Кулішем, одне дійсно відноситься до епохи Батия. Це “Легенда о Золотых воротах”. Епоха розорення Києва татарами у 1240 році позначилась в народній пам’яті назвою лихоліття [104]. Автентичність даного твору безсумнівна, оскільки не зустрічаємо його більше у жодному збірнику. Та і сам П.Куліш говорив у коментарях про те, що навіть в усному варіанті ні раніше, ні після запису даного тексту не зустрічав. Мало того, він вважає, що спочатку це була дума. На таку думку його наштотхнула схожість частини речитативу, вжитого у цьому тексті і в “Думе о Жидовских откупах и о войне из-за них”:

Ой Кияне, Кияне, панове громада!
 Погана ваша рада:
 Як-би ви Михайлика не отдавали,
 Поки світ сонця, вороги б Києва не достали...

і, відповідно,

Ей, Полоняне, Полянська громада!
 Не хороша ваша рада... [I,159]

Але автор зовсім не вважає, що оповідач взяв цю строфу із думи і переніс в легенду: “Це, навпаки, значить, що вона складена дуже давно і перетворилась в узагальнення,

яких багато і в Гомері, і в наших рапсодіях” [I,169-170]. Доведенням древності цього твору, за словами П.Куліша, є й те, що “перенести ...куплет із думи про новішу подію в легенду про подію давню було би для оповідача справою неприродною, тому що взагалі людській натурі властиве нове будувати з розвалин старого, але не підпирати старе видержками із нового” [I,170].

Тематично схоже, але, мабуть, уже дещо пізнішого періоду, часу останніх набігів татар на Україну, “Предание о татарских пленниках”. Головним героєм легенди є також український хлопець-богатир, який визволив односельчан із татарського полону. Крім того, у цьому творі наявне пояснення топоніма: “Було нав’яже людей руками до жердки низку да й жене. Отже єсть і гай Перегін”[I,5-6]. Обидві ці легенди були записані Кулішем від київського старця. А від Харка Цехмістра ним же записано переказ про те, як селяни часто, одержавши звістку, що йде орда, рятувалися, втечею. При цьому народна оповідь надзвичайно живописно та емоційно змальовує момент втечі, разом з тим передаючи і психологічний настрій людей: “А народ сперся на льоду, то лід аж реве. Крик, ?валт, діти плачуть, біда такая скоїлась на льоду, що Боже, твоя воля! Те саночками самотужки, а в кого і овечки тут, і збіжжє всяке” [I, 267].

Серед творів опублікованих в “Записках о Южной Руси” зразків народної прози докозацьких часів більше не зустрічаємо. Всі наступні історичні легенди та перекази стосуються часів козаччини, і за основою сюжету їх можна поділити на такі групи: 1) загальноісторичні; 2) про запорожців; 3) про гайдамак.

До загальноісторичних ми відносимо такі тексти, які не відповідають конкретному випадку або є явищем типовим, надзвичайно поширеним у певний історичний період. Такі твори менш насичені емотивними засобами. У них рідко зустрічаємо характеристику конкретного героя. Зате вони часто наповнені етнографічними деталями. Напевне тому, П.Куліш вважав історію та етнографію науками, які доповнюють одна одну: “Тут етнографія зливалась для мене в одну науку з історією, а історія розкривалась у своїх етнографічних наслідках”[I,235]. До цієї групи відносимо такі твори: “Предание о козацком ополчении в 1790-х годах”, “Пограничные схватки жолнеров с козаками”, “Об унии и благочестии”, “Обезоружение поселян после Колиивщины”, “Воспоминания о религиозных смутах в Украине”.

Особливо цінними з огляду на зображувані історичні події є перші два перекази, записані від Семена Юрченка. У першому мова йде про ополчення, яке у 1790 році збирав на Україні Потьомкін. Правдивості твору надає те, що оповідач був сам учасником тих подій. Однак це не виключає елемента фантазії з розповіді при домисленні того, що було недоступно бачити і чути звичайному солдату: “На отраженіі він багацько потеряв, про його й проложена пісня:

Ой Потьомкін генерал
Много війська потеряв.

Государиня – сказано жінощина – вона йому й те простила. Він сказав їй: “Государиня Єкатерина Алексіївна! нехай други командують їми, а позвольте із трьох губерній чистих міні Малоросіян набрать. От вона – нехай царствує – і дозволила”[I,67-68]. В цих словах простежується народний погляд на керівників держави та їхні дії.

Другий твір побудований аналогічно, лише на основі інших подій – описано повстання козаків. Дослідник історії України цього періоду тут віднайде багато цікавих подробиць про останні роки XVIII ст., що показують, як історичні події, особи і явища доби уявлялися для простих людей.

Зовсім інше спрямування мають два наступні перекази з цієї тематичної групи. Це твори “Об Унии и благочестии” та “Воспоминания о религиозных смутах в Украине”. Вони антиуніатського спрямування і являють собою народний погляд на пропаганду і насадження унії на Україні. Ставлення людей до своєї віри простежуємо уже із назви – “благочестя”. Зображуваний час характеризується в оповіданні Кондрата Таранухи як такий, коли “стали гонительства на попів благочестивих. Людей гонили силою на присягу, то й батько присягав на унію. А де-которі не хотіли та ховались. Не хотіли ламати віри, а ждали такого время, що знов буде благочестіє”[I,137]. Під час таких гонінь “присяга на унію” часто була актом чисто зовнішнім, аби захистити себе і свою родину. У душі люди дотримувалися своєї віри і сповідували свої закони. Як, наприклад, батько Таранухи, коли народився він, Кіндрат, “не хотів хрестить... ув уніята, а хотіли везти аж у Виноградський монастир, та вже якось знайшли попа тут і вночі тайно охрестили” [I,138]. Розповідь на цю тему Харка Цехмістра описує ті ж процеси, тільки в ширшому масштабі. Тут також згадується той факт, що, зазнаючи переслідувань, наші православні священники іноді не витримували і приймали унію. А дехто з них це робив для особистої вигоди (про такий випадок йдеться і в даному

переказі): “Поляки давай його (священника) підбивать, щоб поїхав у Польщу да висвятися на Унію: “Поїдь, Остапе, тебе лепей бендзе”. Він і поїхав, висвятивсь і вернувся вже уніятком... От у Тройці благочестіє, а в нас Унія, – років, може, й скількі” [I,261-262]. Таке “хамелеонство” часто викликало у прихожан обурення та бунти. Із цих переказів ми можемо судити про причини того, чому уніатство на нашій землі не прижилося і не набуло масового поширення.

Досить чисельною групою народних історичних оповідань є твори про запорожців, їх життя на Запорізькій Січі, традиції та звичаї. Як ми уже згадували раніше, П.Куліш був далекий від того, аби ідеалізувати козаччину, хоч у часи ранньої творчості спостерігаємо й захоплене його ставлення до цієї верстви населення України. Можна припустити, що позиція автора збірки вироблялась поступово і не останню роль у формуванні її відіграла обізнаність з народним поглядом на козаків, з яким він познайомився, записуючи фольклор.

Дуже цікавою в цьому ряду є легенда про походження козаків і Запорізької Січі “Предание о Козарах”. За легендою *козарами* спершу звалися запорожці. На захист цієї думки стає і сам дослідник, тому у зносі подає похідні – *козак-козарлюга-козуря*. А Січ нібито виникла з того, що король одному чоловіку за службу заплатив не грішми, а дозволив піти у Канів та заснувати собі там слободу, “от він пішов та й завів там Січ”.

Найбільш міфологізованим з оповідей цього типу є “Предание о Запорожских химородниках или каверзниках”. Тема про козацьке характерництво була досить поширеною у тогочасному фольклорі. Про це можна судити вже навіть із записів, опублікованих в “Записках о Южной Руси”. Численні розповіді про те, як козаки кулі заворожували, обманювали, могли перебувати одночасно в кількох місцях або бути невидимими є великою і невід’ємною частиною фольклору про них. Пізніше ми зустрінемося з цим явищем у романі Куліша “Чорна рада”, де запорожець Кирило Тур напустив на всіх “ману” чи міцний сон, аби викрасти Лесю Череванівну.

У переказі “Запорожское щегольство” бачимо народне замилювання запорожцями, коли вони приїжджають на ярмарок. Сам лише їх зовнішній вигляд викликав захоплення поселян: “А наряд на їх такий, що, Боже, твоя воля! Золото та срібло! Оце шапка на йому буде оксамитна, червона, з ріжками, а околичка – так пальців на три – або сива, або чорна; на spodі у його жупан – самий чистий кармазин, як огонь, що й очима не зоглянеш; а зверху черкеска з вильотами або синя, або голуба;

штани суконні сині, широкі, так і висять аж почти по передках; чоботи червоні; а на лядунці або золото або срібло; і черезплічники, то й те все позолочуване; шабля при боку вся буде в золоті – аж горить” [I,140]. Але при цьому тут же говориться про те, як вони іноді обдурювали простих селян, любили пожити на широку ногу за їх рахунок: “Сватають було дівчат. Мою сестру засватали; то коней у батька поодгодовували, самі неділь зо дві погуляли, та потім: “Поїдемо ж ми за свідетельством та будемо вінчатися”. Як поїхали, то тільки й бачили” [I,140].

У збірці опубліковано цілу низку легенд та переказів про позитивні риси козаків, гарні звичаї та обряди, такі як гостинність, повага до старших, винахідливість. Скажімо, у переказі “Запорожцы на своих рыбных ловлях” йдеться про їхню гостинність: “То було як прийдеш у завод, то вони тебе не стануть питать, що ти за чоловік, а зараз: “Дайте лиш козаку попоїсти, та й горілки чарку піднесіть, бо він, може, здалеку йде, то втомивсь”. От як наїсись, то ще ляж одпочинь, да тогді вже питають: “Хто ти такий? Може роботи шукаєш?” [I,112]. Даний твір цікавий ще й тим, що в ньому знаходимо інформацію про соціальні розшарування серед самих козаків: “У неділю було зберутця гулять; то багатії особо, а вбогії особо. Багатії й шатер собі напнуть і справляють бал...”[I,112]. У переказі “Хлебосольство на Запорожьи” риса гостинності запорожців доповнюється ще й повагою до старших. Старий козак міг жити там на повному утриманні молодших побратимів скільки завгодно.

У творах “Очаковская беда” та “Искус перед вступлением в Запорожское братство” йдеться про кмітливість та винахідливість козаків. За другим переказом бачимо, що до запорізького братства і приймали, перевіряючи саме таким способом, бо часто в бою козаку потрібні не лише хоробрість, а й хитрість, як це бачимо у творі “Очаковская беда”. Крім того, тут відображено космогонічні уявлення українців про Землю і Всесвіт: “...Як був я сотником, то ходили ми... аж на край світа, під Очаків, де, казали нам, що жінки як перуть, то праники на небо кладуть: так небо там низенько”[I,288].

А от твори “Воспоминания о Запорожцах, об их нравах и обычаях”, “Предание о комышниках”, “Торговля невольницами на Запорожьи” зберігають народні свідчення про негативні риси козацтва. Зокрема у перших двох говориться про те, що козаки часто займалися розбоєм та грабежем: “Такий-то народ був! Як не краде Запорожець, то й кажуть йому: “Доки ти, вражий сину, будеш лежати? І чарки горілки ні за що

випить”[I,159]. Переказ “Торговля невольницами на Запорожьи” ніби перегукується тематично з піснею, “Проклинающей Богдана Хмельницкого за предательство Татарам Украинских поселян в неволю”, привідкриваючи довгий час замовчувану сторінку в історії козацтва.

Не менш чисельно представлені в “Записках о Южной Руси” легенди та перекази про гайдамак. Майже не докладаючи власних зусиль, а лише публікуючи народні твори, П.Куліш повністю ламає вироблений десятиріччями стереотип, той погляд, що усталився на цих “народних героїв” у нашому поколінні. Якщо раніше ми уявляли собі гайдамак лише як захисників народу, що грабили багатих, а допомагали бідним, то з оповідань, вміщених у збірці, дізнаємося, що серед них були часто й такі, котрі відходили від такого ідеалу. Тому погляд селянина на цих месників був далеко неоднозначним і, можна сказати, суб’єктивним, часто негативним. Уже в семантиці самого слова “гайдамака” закладено прагнення до сваволі та розбишацтва, яких їм не бракувало. Із записаних творів бачимо, що вони могли однаково легко як нагородити людину, так і нізачо покарати її. Про гайдамак як щедрих обдаровувачів читаємо у творах “Встреча пасичника с гайдамакою”, “Наймыт-гайдамака”, а, навпаки,– грабіжників,– у переказах “Бегство гайдамак” та “Ночной наезд гайдамак”. Часто уже із самих назв, даних Кулішем народним оповіданням, можемо судити про географію записаних творів: “Похождение гайдамак в Смиле”, “Похождение гайдамак в Каневе”, “Гайдамаки в Мотренинском монастыре”, “Гадамаки в Умане”, “Гайдамаки в Жаботыне”. Причому в одних легендах і переказах ми бачимо гайдамак як дійсно народних месників і захисників (“Похождение гайдамак в Смиле”, “Гайдамаки в Жаботыне”), а в інших – вони, як не прямо, то опосередковано, шкодять тому ж народу, бо всі кривди панства потім відбиваються на простих селянах (“Похождение гайдамак в Каневе”, “Ночной наезд гайдамак”). Але в кожному випадку ми бачимо їх як жорстоких розбійників-убивць. В багатьох оповідях присутній вислів: “...Різали так, що кров рікою лялася”, не розбираючи ні старих, ні юних, ні навіть дітей (“Гайдамаки в Жаботыне”, “Гайдамаки в Умане”). Мало того, у стосунках між собою гайдамаки були також гарячі, невривноважені, за словесну образу могли навіть убити свого братчика (“Мечь за имя Жида”).

Дуже цікавими з погляду походження гайдамацького війська і влаштування Січі гайдамак є легенди “Вербовка в гайдамаки и развязка Уманской трагедии 1768 года” та

“Гайдамаки в Мотренинском монастыре”. Походження їх виводиться із запорізьких козаків, а особливо від одного, що зупинився в Мотронинському монастирі, козака Шелеста[I,293]. За розповіддю Омеляна Каплюхого, досить довго (“років три”) біля цього монастиря в лісі існувала їхня Січ, своєрідний табір на зразок Запорізької Січі. Поза сумнівом, народний погляд на гайдамака знайшов своє втілення у творах П.Гулака-Артемовського, О.Стороженка. Адже народ завжди прагнув судити явища з погляду християнської моралі, а не політичного чи соціального, як це бачимо у Т.Шевченка, й особливо розвинено було за радянського часу.

Окрему групу становлять історичні легенди та перекази про козацьких і гайдамацьких ватажків. У збірці їх найбільше зібрано про Богдана Хмельницького: “Легенда о Богдане Хмельницком”, “Жидовские откупы до Хмельницкого”, “Хмельницкий и Барабаш”, “Хмельницкий в Запорожской Сечи”, “Плата Хмельницкого за пленных”, “Преступления и казнь Юрия Хмельницкого”.

Оригінальний за формою твір “Хмельницкий и Барабаш”. П.Куліш у коментарях до нього небезпідставно зауважує: “В цьому переказі помітні сліди думи, яка була його початковою формою. Віршовані строфи, наведені оповідачем, не належать ні до одного з відомих мені варіантів думи про Хмельницького і Барабаша, і складають, як видно, вцілілий осколок забутого речитативу”[I,169].

Дуже цікавою знахідкою Куліша є легенда “Преступление и казнь Юрия Хмельницкого” про зрадливого сина гетьмана, який нібито і досі живе, “і він буде мучитись і блукати поміж горами аж до Страшного Суду; а тогді вже Господь його простить, що побусурманивсь і хотів розбити батьківську церкву”[I,277-278]. М.Костомаров у рецензії на збірку стосовно цього твору зауважував: “Шкода, що Куліш не добрався, як треба думати, до смислу цього цікавого переказу. Що побудило народну уяву поставити Боже милосердя вище важкого злочину Юрія Хмельницького? Чому кара його не вічна? Чи значить це – народне вірування в безкінечність небесної милості взагалі до всіх грішників чи ж заслуги Юрієвого батька були настільки великими, що залишають відступнику-сину надію на прощення при кінці світу? Це відкрило би нам ступінь і напрям філософських понять народу”[105]. На наш погляд, у приведеному здогаді закладено інший зміст: чи не є оте вічне самотнє “блукання” Юрія Хмельниченка у горах найбільшим покаранням? Чи не легше померти, ніж звіром блукати, оминаючи людей? Найважчим прокляттям в українців

завжди були слова: “Хай тебе сира земля не приймає”. Отже, за легендою, Юрія Хмельницького покарано таким життям, а смерть йому стане нагородою, “прощенням” після “Страшного Суду”.

В “Записках о Южной Руси” привертають увагу три легенди про Мазепу і Палія. Дані історичні особи до цих пір повиті таємничістю. Загадковими вони були не лише для істориків, але й для самого народу. Очевидно тому ці три легенди крім історико-етнографічного матеріалу містять у собі значну частину фантастичного, що іноді наближає їх до казки. Найбільше впадає у вічі гіперболізовано-фантастичне зображення Палія. Народне уявлення змальовує героя богатирської сили, що, був до того ж неабияким характерником. Також можна постерегти суто казкові мовні звороти: “А Палій каже: “Здорові, пани молодці! чи будем битися чи будем мириться?”[I,127] Народ повністю українізує образ царя Петра, так що зовсім не відчувається кастової межі у стосунках героїв.

Два народні твори “Легенда о сотнике Харке” та “Предание о сотнике Харке” цікаві уже тим, що сотник Харко, як зазначає дослідник, “про подвиги якого ми не знаєм рівно нічого, оспіваний не гірше самого Залізняка...”[I,194] Харко – теж дуже загадкова особа в історії козацтва. У першому творі гіперболізовано силу героя і говориться про те, що ляхи змогли “побідити” його лише власною лицарською шаблею, бо інша ніяка не брала. Другий же переказ містить відомості про життя і страту сотника Харка, що зовсім не відповідають моментам із першої легенди.

До цієї групи належать опубліковані у збірці народні твори: “Предание о запорожце Васюринском”, дві розповіді про Максима Залізняка – “О Золотой грамоте” та “Пребывание Максима Зализняка в Черкасах”, “Поверье о новом козацком герое Гладком”, “Происхождение и смерть гайдамаки Неживого”. Народ, як завжди, у таких творах змальовував своїх героїв людьми незвичайними, перебільшуючи їхню силу, а часто і мудрість. Скажемо, запорожця Васюринського у творі описано так: “Васюринський, знаєте, той був такий сильний, що як причащається, то чотирі чоловіки держать попа, щоб не впав од духу. Такий був лицар, що тільки дхне, то од самого духу не встоїть на ногах”[I,141]. Із переказів “Максим Шило”, “О Золотой Грамоте”, “Пребывание Максима Зализняка в Черкасах” бачимо гайдамак та їх ватажків як таких, що вселяли страх у людей своєю розбишацькою поведінкою і

ніякого захисту народ від них не сподівався. Вони часто наносили шкоду лише ради власного користолюбства.

Підбір текстів історичних переказів та легенд козацьких часів, опублікованих в “Записках о Южной Руси” П.Куліша, дає змогу осмислити ставлення самого народу до козаків та гайдамак, їхніх ватажків, а також визначити позицію самого автора. За цими творами можна простежити генезис та еволюцію поглядів самого Куліша на ці суспільні групи. Ламаючи стереотип ідеалізації козацтва, як явища, він устами народу проводить часто цілком протилежну думку.

Серед прозових творів у збірці вміщено окремо два перекази топонімічного характеру. Це “Предание об урочищах в Звенигородке”, записане від Дмитра Погорілого та “Предание об урочищах в Смилой”, записане від Кондрата Таранухи. У першому пояснюються два гідроніми (назва річки Погибної та озера Топила), а також назви урочища Курінь, могил Звенигород та Шугайлова, частин міста Звенигородки: Натягайлівка, Грецький Куток, Кучугурівка, Цяпівка та каменя Писанки. У другому ж більше звернено увагу на назви гори Юрова та ярів (Герусів, Барабашиха, Холодний), що оточують місто. До цієї ж групи можна віднести легенду “Свиридова могила”, опубліковану у II-му томі збірки. Як видно з коментарів і самих записів, П.Куліш не ставив собі за мету зробити підбірку творів, які пояснюють топоніми та гідроніми. Записані вони автором ніби побіжно, із цікавості, тому не становлять окремої великої групи.

Значну частину опублікованого матеріалу II-го тому збірки становлять казки, доставлені автору Л.Жемчужниковим. Скільки б не залишалося нез’ясованих знаків питань стосовно їх публікації, сама підбірка надзвичайно цінна і цікава. Окремі з опублікованих творів дуже рідкісні варіанти. В період становлення і розвитку романтизму П.Куліш став одним із тих, хто започаткував в українській фольклористиці записування та літературну обробку казок. В опублікованих творах вражає багатство ритміки та образної системи. Недарма українські казки вважають найпоетичнішою прозою.

В “Записах...” автором вміщено загалом десять казок. Всі їх (за винятком однієї) можна віднести до розряду фантастичних або чарівних. Варіанти їх зустрічаються в подальших публікаціях І.Рудченка, П.Чубинського, Б.Грінченка, О.Роздольського тощо. Казка про тварин “Сокол и пчела” має деякі ознаки притчі, зокрема,

моралізований сюжет, що закладений уже в перших словах твору: “Сокіл побратавсь із бджолою”, – і висновком про те, що брататися потрібно із собі подібними: “Зоставайся ж ти, бджоло, у сім краї, доставай за сім миль собі пропитаніє: а я піду у такі краї, де тебе не буде. То я за сім миль буду птицю вибивать і діти годувать...”[II,33]

Цікавою знахідкою є “Сказка о красавице и злой бабе”. В цьому творі завуальовано проглядається тема “дідової дочки і бабиної дочки”, хоч загалом це дуже оригінальний самостійний варіант. Духовна краса дівчини, що, як плаче, то “жемчуг так і сиплеться, ...засміється – так усякі квітки цвітуть”; показана у її вмінні вишивати рушники, саме по вишиттю пізнає її цар та дозволяє сину одружитися з нею.

Названа тема вгадується також в опублікованій “Сказке о гонениях мачехи”. Цікавим моментом тут є перетворення дідової дочки на козу, що прибігає годувати свою дитину. Відступом від традиційності тут є те, що після спалення шкіри кози дружина не відмовляється від чоловіка, як це трапляється в інших творах цього типу (наприклад, “кривенька качечка” покидає діда і бабу), і не піддається численним випробуванням (“Казка про Царівну-Жабу”), а досить було накинути на неї плащ, – і вона знову стала жінкою пана.

Казка “Кирило Кожемяка”, опублікована у збірці, – надзвичайно досконалий, відшліфований варіант цього поширеного твору, що за змістом сягає княжих часів. Символічним тут є триразове ходіння до богатиря трьох поколінь посланців від князя: найстарших, молодших і дітей, а також те, що Кирило Кожум’яка попросив у князя дванацять бочок смоли і дванадцять возів конопель (віра українців у магію чисел).

Варіант “Сказки об Уже и Царевне” – наскрізь поетичний і цікавий епізодом про царівнину куму, яка із неї мертвої знімала персні.

“Сказка об Ивасе и Ведьме”, відома більше під назвою “Івасик” або “Телесик”, привертає увагу наближенням до реального світу людей. Тут негативна героїня не Змія, а цілком звична Відьма у людській подобі, що займається своїми звичними відьомськими справами: “То оце було закрутки поробляття в їх на ниві, то двір переснує щось нитками, то кінську голову, костяк, на порозі положить, то мукою обсипле, або кров’ю ріжок хати помаже”[II, 17]. Окрім того, звична зазивна пісня матері

(Івасику-Телесику,
Приплинь, приплинь
До бережка...)

звучить цілком по-новому:

Івась синок,
Золотий човнок,
А срібнеє веселечко,
Пливи до мене,
Моє сердечко! [II,17]

Надзвичайно варіативною є на Україні “Сказка об убитой сестре и о калиновой дудке”, надрукована у збірці, де бабина дочка убила за ягоди дідову дочку. Серед казок, опублікованих Лесею Українкою зустрічаємо варіант (“Казка про дивну сопілку”, де брат убив брата “за того веприка, що в саду рив”).

“Сказка о Соловье разбойнике и слепом Царевиче”, опублікована в “Записках...” Куліша, за всіма ознаками або дуже давня, або можна припустити, що вона складена з древніх уламків кількох казок, про що говорить поетапне введення у сюжет нових дійових осіб та швидка, іноді не зовсім логічно вмотивована зміна подій.

“Сказка об Иване Голике и его брате” позначена глибоко національними рисами. За цією казкою можна судити про вдачу національного героя, його характер, психологію, звички. Саме на ці його риси звертає увагу Л.Ф.Дунаєвська у своєму дослідженні “Українська народна казка”[106]. Як приклад можна навести ситуацію, в якій опинився головний герой твору Іван Голик, потрапивши в середину велетенського кита разом з возом та волами. Він і тут не розгубився, а “ходить він у рибі, перешукує, що єсть у возах, тим і харчується; да якось і знайшов у одному возі люльку, тютюн і кресало. Узяв, у люльку тютюну наклав, викресав огню і давай курить”[II,60]. Іван Голик – кмітливий, дотепний, правдолюбець. Це яскравий національний характер, виписаний на традиційному сюжеті.

Окрім власне казок П.Куліш в розділі “Сказки и сказочники” помістив міфологічні та демонологічні розповіді. Щоправда, два таких оповідання знаходимо ще у першому томі. Це “Взгляд простолудина на ярмарки” та “Странствование по тому свету”. Перше – легенда про виникнення ярмарків, що нібито придумані дияволом, аби люди до церкви не ходили, Богу не молились святої неділі, а на ярмарках гріха набирались. Подібна думка стверджується і в легенді “Миф о первом веке творения” (Т.II). Друге – міфологічна розповідь про подорож старої Дубинихи, що “обмирала і на тім світі була, і все бачила, що там робитця з помершими душами”[I,304]. Основна

ідея, яку проводить це оповідання, – це праведне життя на землі за нормами християнської моралі, аби і на тому світі царувати в Раю.

У “Сказках і сказочниках” демонологічна проза досить чітко скласифікована в окремих підрозділах: “Рассказы о превращениях”, “Рассказы о Ведьмах”, “Рассказы о мертвецах”, “Рассказы о чертях”. Ці записи подаються без будь-яких коментарів, висновків чи аналізу. Вони дуже цікаві уже самі по собі. Але оскільки є по суті епізодичними та різноплановими, то важко робити з приводу їх якісь узагальнення. Наприклад, у підрозділі “Рассказы о превращениях” зосереджені різнотематичні одиничні твори: “Близнецы превращаются в соловья и кукушку”, що цілком може називатися казкою; “Переселение души в разных тварей”, “Превращения в вовкулаку” тощо, хоч можна стверджувати, що подібні сюжети, дійшовши до нашого часу, звичайно, у трансформованому вигляді, сягають своєю основою ще тотемістичних уявлень наших предків

Шість оповідань про відьом, опублікованих у названому розділі, дають уявлення про два типи таких осіб: природжених і навчених; про способи пізнавати їх серед оточуючих, про те, як відьми можуть допомагати своїм близьким, причаровувати, керувати природними стихіями і навіть бджолами. Але нічого немає про основне заняття українських відьом – доїти чужих корів ночами.

“Рассказы о мертвецах”, яких опубліковано у збірці чотири, відображають уявлення людей про померлих, що нібито після смерті можуть шкодити своїм близьким і навіть можуть убити їх. Цю групу оповідань логічно можна сприймати як доповнення до розділу “Похороны, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии”, де говориться про те, що це не самі померлі являються своїм близьким, а нечистий приймає їхню подобу; а також про способи, за допомогою яких можна позбавитися таких відвідин (цілком християнське розуміння).

“Рассказы о чертях” (“О том, как черти выманили у одного человека сало”, “О том, как один пан неосторожно вспомнул черта”, “О том, как черти сыграли роль мельников”) мають більш анекдотичний характер. Цими оповіданнями автор ніби підкреслює одну з оригінальних рис українського чорта (у дохристиянський період) – вони часто любили жартувати із своєю жертвою. Цю рису відзначає і М.Костомаров у рецензії на II том “Записок о Южной Руси”. Він пише: “Малоросійські чорти не спокусники, не губителі душ, які штовхають людину на злочин, а якісь розбишаки,

веселуни, фокусники...”[107]. Саме такими бачимо їх в опублікованих записах Л.Жемчужникова.

Привертають увагу у збірці Пантелеймона Куліша суть народні анекдоти (“Малороссийское не любо – не слушай”, “Серые гуси из Белой Руси” та “Сельский анекдот”, в яких проявилася риса дошкульного, але доброзичливого українського гумору. “Малороссийское не любо – не слушай” за своїм змістом – гумористична нісенітниця, яку пізніше піддав літературній обробці Степан Руданський і видав у віршованій формі під назвою “Переслів’я”. Це був жанр нечисленних сільських веселунів, які володіли даром “скоморошництва” – уміли захоплювати і смішити публіку. Анекдотичне оповідання “Серые гуси из Белой Руси” вражає дотепністю, образністю, живістю та абстрактністю мислення українського селянина. Ці ж риси характерні і для “Сельского анекдота”, записаного Жемчужниковим у придорожній корчмі під час подорожі до Києва.

Отже, як бачимо, жанровий склад народної прози представлений у збірці Куліша різнопланово, хоч тематично дещо фрагментарно та епізодично. Найбільше уваги приділено історичній прозі. На другому місці за обсягом (але не за кількістю одиниць) – розділ “Сказки и сказочники”.

У I томі “Записок...” з коментарів автора щодо географії зроблених ним фольклорних записів зазначено, що часто успіх зраджував і йому, і, пройшовши кілька міст чи сіл, він міг не записати жодної пісні чи переказу. Тому потрібно було вдовольнитися лише характеристичними фразами, які народ розсипає у своїх розмовах, не знаючи їм ціни. У розділі “Отдельные выражения малороссийских поселян” П.Куліш подає численні прислів’я, приказки, образні вислови, порівняння, примовки тощо.

В архіві Пантелеймона Олександровича у його записних книжках та на окремих аркушах знаходимо велику кількість занотованих творів малих жанрів фольклору. Тут є також записи народних прикмет, пов’язаних з календарною обрядовістю (весняними, осінніми святами, святом Івана Купала). Для прикладу наведемо кілька таких записів (не всі записи зроблені розбірливо):

- 1) - Дешева рибка – погана юшка.
- Де храм, то й ми там [108].
- 2) - Із доброго кореня, добре і насення.

- Зозуля на Петра давиться мандрикою.
- Соловей ячменним колоском давиться [109].

- 3) -...От Пречистой до Покровы (6 недель) – идут преимущественно сватанья и веселье: Покрова считается для девчат главным сроком: “Святая Покровонько, покрый мою головоньку – доле листячком, а мою голову платочком!”
Як прійде Покрова, зареве девка, як корова” [110].

Детально проаналізувавши фольклорно-етнографічні матеріали, опубліковані у збірці П.Куліша “Записки о Южной Руси”, можемо стверджувати, що вона в середині XIX ст. стала не лише зосередженням цінних народних творів, а й відчутним поштовхом до осмислення та дослідження фольклору. Уже в 60-ті роки починають з’являтися науково-теоретичні праці в галузі української фольклористики. Дуже високо ця збірка була оцінена Іваном Франком, який писав, що “в історії української етнографії ім’я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси” (Франко І.Я.– Т.41.– С.288).

О.Піпін у своїй трьохтомній монографії “История русской этнографии” так відізвався про збірку: “Вони (Записки) не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезії, і являли собою зовсім іншу форму етнографічного вивчення. Автор вводив читача в самий процес етнографічного спостереження: він не лише повідомляв старовинну думу, казку, пісню, переказ, але знайомив із самими обставинами, з тими людьми, в середовищі яких він вислухав ці казки”[111].

Аналізуючи твори української словесності, П.Куліш прагне на їх основі дослідити особливості менталітету українців, їх національного характеру. При цьому він не бере до уваги такі документи, як чернечі літописи, судові й установні грамоти, вважаючи, що вони виникли під значним чужоземним впливом, а не були витвором “українського духу”.

У статті “Погляд на усну словесність українську” (1876) Куліш подає свою спробу систематизації українських казок, поділяючи їх на “три типища”: 1) Казки про зміюк і людодів; 2) Розважливі (за суттю своєю моральні); 3) Посміховні [112].

Пантелеймон Олександрович Куліш залишив помітний слід в історії української фольклористики як видавець фольклору, фундатор власної школи, ентузіаст українського слова. І головною працею в цьому напрямку є його фольклорно-

етнографічна збірка “Записки о Южной Руси”, що зберегла для нас не лише неповторні твори народу, а й імена та образи наших “рапсодів”.

III. До питання про форми художньої трансформації фольклорної свідомості в українській прозі Куліша

Однією з основних засад естетики європейського романтизму в першій половині XIX століття у галузі літератури є вимога її фольклоризації. Українська література не була винятком у цьому процесі. В дусі естетичних засад романтизму в даний період на Україні творили Г.Квітка-Основ'яненко, ранній Т.Шевченко, Марко Вовчок, А.Метлинський, М.Гоголь, М.Костомаров, П. Куліш та інші митці слова. Можливо, не всі вони стали фольклористами-науковцями, але знання народної творчості та використання її у власній було їх органічною потребою, внутрішньою суттю, основою їх художнього світу. Мабуть, ніякий інший період розвитку української літератури не був настільки інтенсивний, багатий у взаєминах з фольклором, у своєрідному використанні його найрізноманітніших форм, методів та способів відтворення дійсності. Мало того, фольклоризм був основним критерієм і показником народності художніх творів, а іноді ці поняття (фольклоризм і народність) взагалі вважались ідентичними. Письменники прагнули досягнути категоріальні засади народного світогляду, збагнути його ідейно-естетичний ідеал і своєю творчістю наблизитись до нього. Саме тому в літературі поширеним було звернення до жанрів, які походять з усної народної творчості: оповідання, казка, пісня, балада тощо. Форми художньої трансформації фольклорної свідомості та виражальні засоби кожен письменник використовував свої, в залежності від теми, особливостей творчого методу і специфіки таланту.

П. Куліш в цей час вже виступає не лише як фольклорист і письменник, але і як літературний критик, що “став провідним фундатором у роки її методологічного дозрівання і самоусвідомлення. Коли він говорив, наприклад, що єдиному Шевченкові відкрилася уся краса і сила рідної мови, що до з’яви оповідань Марка Вовчка нічого

подібного не було ні в українській, ні в російській прозі, то це були не тільки емоційні пасажі; за цим стояла методологічно вивірена об'єктивність, оперта на цілковите володіння ситуацією в історичній школі літературознавства"[113].

Фольклоризація і, відповідно, поетизація прози того періоду, особливо її малих форм, призводить до створення високохудожніх зразків в українській літературі. Попередниками П.Куліша в цьому жанрі стали такі яскраві представники як П.Гулак-Артемівський, О.Стороженко та Квітка-Основ'яненко, творчість яких досліджував та рецензував Куліш як літературний критик і які до певної міри були його духовними взірцями. У листі від 3 травня 1857 року, готуючи "Народні оповідання" Марка Вовчка до видання, Куліш писав Олександрі Милорадовичівні: "Чи поймете ви мені віри..., що як читав я їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила... Що то за дорогі клейноди!.." [114]. Говорячи про це, не можна не навести захопленого відгуку письменника на твори Марка Вовчка, який він висловив 12 червня 1857 року в листі до своєї дружини Олександри Білозерської: "Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народного життя. Чудо! Нічого подібного ще не було в літературі нашій. Яка мова! Які форми! Чудо, чудо! Я навіть нікому не читав, боячись, що не зрозуміють так, як я розумію, а це образливо. Важливо тут те, що нема вигадки; все було, все трапилося і розповідано саме так, як було й трапилось... Отже кажу, що це золоте дно для прийдешніх письменників українських. Оце етнографія – оце вона! Так треба оповідати про народ! Так треба співчувати народу!.. Самі тільки пісні кращі від цих річей!.." [115]

Стиль Марка Вовчка у зображенні народного життя полягав у повному перевтіленні в образи своїх героїв і відображенні їхнього світогляду через вчинки, спосіб життя, його розуміння.

Всесторонньо об'єктивну характеристику і не менш захоплюючу оцінку давав П. Куліш творам Г.Квітки-Основ'яненка, особливо його повісті "Маруся". У статті "Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде)" він зазначив: "І нас ввів у мужичу хату Григорій Квітка, який писав під іменем Основ'яненка. Повість його "Маруся" до цих пір не оцінена як належить"[116]. Літературознавці того часу бачили в цій повісті відображення народних традицій, звичаїв, високий патетизм тощо, але П.Куліш відзначив, що "ще ні в одному літературному творі Малоросійський селянин, позбавлений всякого іншого

спілкування з людьми освіченими, крім слова Божого, не являвся в настільки величній простоті звичаїв, як у цій повісті. Це не чорноробочий землероб, а людина, в повному значенні слова”[117].

Як відомо, специфіка творів Г.Квітки-Основ'яненка полягає ще й у тому, що своє прагнення об'єктивного, правдивого зображення дійсності він реалізував двома шляхами:1)зверненням до засобів народної творчості та 2)засвоєнням принципів сентименталізму як творчого методу.

Займаючись безпосередньо фольклорною практикою та аналізуючи твори Т.Шевченка, М.Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліш з досвідом літературознавця підходить до вибору власних форм відображення “народності”, що можемо простежити за його оповіданнями, написаними українською мовою.

Варто, очевидно, погодитись із М. Яценком, що в силу історичних обставин українська література не тільки в перші десятиріччя ХІХ ст., а й пізніше виступає як головний фактор самоусвідомлення народу. Основними її ознаками є мова, органічний зв'язок з фольклором, народність, що від вимоги колориту розуміється з часом уже як відображення внутрішнього та зовнішнього життя народу [118].

3.1. Фольклорна основа українських оповідань письменника

Мала проза Пантелеймона Куліша, зокрема його оповідання, – особливо наближена до народної творчості. Досліди з фольклором прямо позначились на літературних інтересах письменника, на сюжетах, мові, засобах образності творів. Користуючись фольклорним матеріалом П.Куліш створив таку наскрізь оригінальну згармонізовану цілісність, що його оповідання є високохудожніми зразками даного жанру. Головним критерієм у цих творах письменника є реалізм, й водночас, характерна для народних мас, зорієнтованість на дійсність. Цьому слугує ще й використання народнопоетичних мотивів, художніх принципів, жанрово-стильових засобів. Шляхом олітературення фольклорних розповідних жанрів письменник виробив свій тип оповідання, що ніби стоїть на межі фольклорного та літературного. Художня природа його оповідань часто визначається жанровими ознаками тих

народних творів, які покладені письменником в основу; певні ж оповідання за жанром суто авторські, хоч і зберігають свою народнопоетичну структуру оповіді. Наприклад, твори “Орися” та “Дівоче серце” ще сам автор назвав ідиліями, романтичне оповідання “Гордовита пара” за змістом можна визначити як оповідання-баладу, морально-повчальний характер мають оповідання “Потомки українського гайдамацтва” та “Про злодія в селі Гаківниці”, анекдотичний сюжет у творах “Сіра кобила” та “Очаківська біда”, історичними є оповідання “Січові гості” та “Мартин Гак”. За структурою усі вони мають форму народної розповіді чи народного оповідання, і автор іноді у тексті це відзначає. Скажімо, оповідання “Гордовита пара” має підзаголовок “Бабусине оповідання”, “Січові гості” – “Споминки старого діда”, а в історичному оповіданні “Мартин Гак” у першому ж реченні зауважено: “...Розказує, було, молодим людям прадід мій”. Введення автором в текст таким підзаголовком чи зауваженням особи оповідача передбачає не лише показ народного світосприймання й естетичного світобачення, але й орієнтацію на народного читача або слухача, і, разом з тим, наявність своєрідного очевидця – один із засобів дотримання принципу правдивості. Розповідь набуває більшої переконливості, зосереджується на народних морально-етичних засадах, показує найкращі риси духовної культури народу, якого письменник бачить як носія високих моральних якостей і національних традицій. В таких оповіданнях П.Куліш успадкував від народних оповідачів щирість розповіді, відкритість характеру, довірливість, багатство народної мови досконале володіння фольклорним матеріалом, художніми прийомами.

Особливість поезики малої прози П.Куліша полягає ще й у тому, що ці твори у нього не “пишуться”, а “розповідаються”. Започаткував цей прийом в українській літературі ще Г.Квітка-Основ’яненко. Типовим такий стиль є і для О.Стороженка, Ганни Барвінок, Марка Вовчка тощо.

Дуже цікавими, оригінальними, не схожими на інші, є ідилії П.Куліша “Орися” та “Гордовита пара”. Дослідник творчості письменника Є.Нахлік, відзначаючи особливості стилю “Орисі”, влучно назвав її “маленьким шедевром на зорі нової української прози”[119]. Ідилію було написано під час роботи над “Чорною радою” протягом одного дня 7 вересня 1844 року під впливом шостої пісні “Одіссеї” Гомера. Сам Куліш про це неодноразово згадував. У цьому невеликому оповіданні, яскраво позначеному рисами романтизму, ідеалізується навіть звичайний побут (рися,

характерна для народних колядок, родинної обрядової поезії). Ідилічне соціально-побутове оповідання П.Куліша відрізняється від оповідань такого типу інших письменників XIX ст. тим, що у ньому відсутній реальний життєвий конфлікт. Існуюче тут висвітлюється, як здійснення бажаного, а бажане переходить у реальність. Самим жанром твору зумовлена романтична ідеалізація дійових осіб і всіх обставин. Ідеально романтичним у творі є буквально все: побут, стосунки у сім'ї і стосунки людини з природою, зовнішня і душевна краса героїв, високість їх почуттів. Використання народнопоетичних зворотів надає оповіді неповторної ліричності: “Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі[120].

У цьому творі автор демонструє високі можливості народної мови, придатність її для вираження тонких почуттів та емоцій, показує духовно багате життя представників простого народу. В основі сюжету – опоетизована історія щасливого кохання дочки вйтівського сотника Таволги та сина миргородського осавули.

Автор вдало звертається в ідилії “Орися” до фольклорно-етнографічного прийому зображення портрету, окремі риси якого були притаманні вже творчості І.Котляревського, а розвинув його Г.Квітка-Основ'яненко у своїх сентиментально-реалістичних оповіданнях. Цей спосіб портретування зорієнтований на народний ідеал, а також включає відображення внутрішнього світу людини. Поетичні порівняння, надзвичайно майстерно виписані та введені автором у текст, надають твору легкості, народно-романтичного відтінку: “А Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла”[121], або: “І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами”[122].

Риси сентименталізму, успадковані П.Кулішем від попередників, у нього змінюють свій відтінок, ніби бліднуть, і вживаються головним чином для вираження тонких емоцій персонажів. Ідеалізацію позитивних героїв можна визначити як характерну рису Кулішевої прози взагалі.

В образі сотника Таволги втілено народний ідеал господаря, ватажка, людини чесної, авторитетної, яка, завдяки праці, додержанню народних моральних норм і

християнських заповідей, нажила достаток, здобула душевний спокій і справжнє щастя, вінцем якого була його донька.

Природно вмотивоване використання П.Кулішем в оповіданні пророчого сну: “Приснився раз Орісі предивний сон. Здалось, прийшла до неї с того світу покойна паніматка, стала над нею в головах да й каже: – Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину”[123]. А особливої поетичності надає твору введення автором легенди про золоторогих биків, що перетворилися в камені на річці Трубайло, та зачарованого князя, яку розповідає дівчатам старий Грива. Легенда логічно і плавно переростає у реальність, ніби поєднуючи два світи: справжній і казковий, що завжди в уяві народу існували паралельно: “Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає”[124].

Свого часу М.Чернявський захоплено відзивався про “Орісю”, називаючи її кращим із оповідань письменника, “чарівним нарисом старосвітського життя”, “подихом поезії старого часу”, “симфонічною поемою першого кохання”. Вражає життєвість образів, мальовничість опису, і, разом з тим, дух таємничої загадковості, навіяний розповіддю сивоголового Гриви про легендарних золоторогих турів, “вона здається нам чарівним сном про далеку старосвітчину, залиту сяйвом нашої рідної української поезії”[125].

Дещо інша за будовою сюжету ідилія “Дівоче серце”, в якій змальовано суттєво інакшого плану стосунки між героями. П.Куліш тут намагається вибудувати ідею органічного поєднання людини “природної” й “освіченої”, можливість взаємного запозичення цього “природного” та “освіченого” для побудови гармонійних, ідеальних відносин. Логічними на початку оповідання є слова з народної пісні:

Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ж не у всі дзвони дзвонили,
Як у вдовинім дому гомоніли... [126]

Розкривши зміст цих слів (про що ж “гомоніли” люди у “вдовинім дому”), автор приводить наступні слова пісні з подальшим розкриттям їх у сюжеті твору:

Ой у вдови один син,
Та й той пішов під аршин... [127]

Композиційно обидва приклади з пісень, взяті разом, становлять зав'язку твору.

Згаданим вище сентиментально-романтичним прийомом змалювання портрета користується П.Куліш, описуючи Ігната: “Мій Боже милий! Хоть би ж він не такий хороший да вродливий вдавався... А то трошки зблід на личеньку, то чорні брови й молодий вус наче шовком йому те свіже молоде обличчя закрасили. А очі сумні і ніби якісь горді зробились. Дві сльози, мов кришталеві іскорки, вкотились та й зупинились під очима”[128]. Надзвичайно природно і поетично відображено у творі норми народної моралі, що оберігали добре ім'я дівчини: “Ховайся ж тепер, Оленко, од людей, не йди й до церкви, бо всі сусіди взнали, кого ти, молода, покохала! І квітки ти свої розгубила по дорозі, підбираючи відра. Паробки, йдучи до церкви, квітки твої, сміючись, позбирали”[129]. За народним трактуванням “розгублені квіти” символізували втрачену честь і гордість дівочу. Народність оповідання підкреслює також використання регіонально-діалектного мовлення. Наприклад, характеризуючи героя, автор пише: “На юлицю ходив пісень співати, жартовав з дівчатами *похлоп'ючи*, а любощі йому ще не дуже в серце впивались”[130]. Засобом поетизації в тексті є й персоніфікація природи: “Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами. Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина, краса всього села, материна втіха, батькова осолода... Кохання їй голубине крилля дало; знялася, полинула далеко-далеко”[131]. Народна поезія тут зливається в одне ціле з поетичною душею і хистом самого автора.

Оповідання П.Куліша “Гордовита пара” має сюжет народної балади про вірне, але нещасливе кохання з трагічною розв'язкою. Зберігаючи форму, як зазначено вище, народної оповіді, воно чи не найвиразніше відбиває її риси традиційними мовними зворотами: “древня була моя бабуся-покійничка”, “найчастіше було споминає”, “отак, було, розказує мені бабуся”, “каже бабуся”. Опис головної героїні твору ніби вихоплений з вуст оповідачки: “Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком – наче до тебе заговорить, а заговорить – наче заграє”[132]. Або: “Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта – павине перо – пар двох волів чумацьких стояла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами! Вже справді так було, як співають:

Ішла дівчина через бір,
А на ній сукня в вісім піл.
Як стала сукня сіяти,
Стала дуброва палати [133].

Елементами трансформації народного світогляду тут є введення міфологічних мотивів української календарно-обрядової пісні, а також традиційне для народної казки зображення золотого вбрання головного персонажу. Це оповідання ніби перегукується з Шевченковими поемами-баладами.

Дотримується народного стилю П.Куліш і в оповіданнях-анекдотах, відображуючи чітко національну рису дошкульного, але доброзичливого українського гумору. Творам письменника взагалі не властива така жанрово-структурна риса, як сатиричне висміювання. При цьому автор повністю зберігає структуру оповідання як жанру. Мало того, що герої протягом всієї оповіді змагаються у дотепності, то розв'язка (що характерно і для народних творів цього типу) є своєрідним зламом, кульмінацією гумористичного сюжету. Наприклад, в оповіданні “Сіра кобила” герой робить висновок: “Пропає і дуб, і кобилка, та ще в хомутці! Що б було дурному хоч хомутець іскинути?”[134] В такого роду творах автор використовує народні засоби сміху, що завуальовані ззовні серйозним змістом тексту.

Морально-повчальні оповідання П.Куліша “Потомки українського гайдамацтва” та “Про злодія у селі Гаківниці”, а також історичні твори “Січові гості” та “Мартин Гак” з одного боку є відображенням народного ставлення до цих подій, що відбуваються в тогочасному суспільстві, до гайдамацьких повстань, а з другого – виразом ідейних поглядів та переконань самого автора. Особливо рельєфно зображено у цих творах українського козака-лицаря, що збігається з народнопоетичним його уявленням. Логічно вплетені у тексти цих оповідань історичні пісні, сюжети яких співпадають з сюжетними лініями самих творів, є їх повноцінним доповненням. Оповідання “Січові гості” пов'язане, очевидно, із зафіксованим певним чином матеріалом від народного оповідача, про що свідчить невеликий запис рукою Куліша, знайдений серед рукописів його архіву, де зазначено: “Споминки про Чуприну й Чортоуса, січовиків” – “Початок гайдамаччини, з яких часів вона ведеться, Бог її святий знає. Чував я, що ще і за батьків, і за дідів наших завжди показувались на Вкраїні, да й на Поділлі, гайдамаки. А брались вони усе з Січі. Знаєте, на Січ утікає було всяка погань: хто або прошпетиться в чому-небудь, або вб'є кого да боїться, щоб і самому на лобі очей не поставили, то все те бігло на Запорожжя”[135]. Можливо, зауваживши у підзаголовку “Споминки старого діда”, Куліш взяв за основу розповідь

одного із своїх інформаторів, а, можливо, це був художній прийом автора, вжитий, аби стилізувати твір під народне оповідання.

Проаналізувавши окремі твори малої прози П.Куліша, можна сказати, що сюжетна основа їх побудована за фольклорними зразками і своєю композиційною структурою вони близькі до народних казок, оповідань, переказів, балад.

Отже, як бачимо із сказаного вище, оповідання Пантелеймона Куліша, написані українською мовою, мають визначено фольклорну основу, що аж ніяк не применшує їхньої художньої цінності. Досконало знаючи і розуміючи фольклор, письменник так само досконало володів його засобами. Мала проза П.Куліша, будучи глибоко оригінальною, в усій повноті відбиває найкращі порухи душі українського народу, його ментальнісну сутність та особливості.

3.2. Фольклорно-етнографічні мотиви у романі П.Куліша “Чорна рада”

П.Куліш був першим серед своїх сучасників у багатьох сферах культурологічної діяльності: в записуванні та дослідженні фольклору, у розвитку української літературної критики, у створенні великого епічно-історичного полотна “Чорна рада”. Цей перший на Україні історичний роман став ніби синтезом накопичених письменником знань, сплеском його високого інтелекту і таланту. Недарма І.Я.Франко назвав “Чорну раду” “найкращим твором історичної прози в українській літературі” [136], а М.Драгоманов особливо цінив його як твір, що ґрунтується на серйозному дослідженні джерел [137].

Помітним у романі є вплив Вальтера Скотта і його традиції. Як ми знаємо, П.Куліш в університетський період разом з М.Максимовичем зачитувався романами цього письменника. Ще тоді у Куліша виник задум написати подібне полотно на українському матеріалі з яскравим відображенням специфіки певної доби, з її національним колоритом, самобутньою культурою народу, національними характерами і психологією, з її архаїчними, фольклорно-етнографічними та побутовими атрибутами.

Разом з тим, таким твором автор поставив собі за мету зламати в наукових колах (особливо літературних) ставлення до українця, як до такого собі “простака”, змусив подивитися на нього як на людину з високими почуттями патріотизму, власної гідності

та гордості, з багатим духовним світом, як на людину, що повністю усвідомлює сутність свого буття у тогочасному колі подій. Дотримання моделі Вальтера Скотта тут виявляється у дотриманні оповідної структури твору, його жанрових особливостей, зображення широкого історичного поля та конкретної значимої історичної події. Відхиленням від цієї моделі у Куліша стала народно-національна специфіка твору з усіма її вихідними деталями.

Поява такого роману в середині XIX ст. була явищем, можна сказати, закономірним. Історичний характер його був зумовлений наявністю великої кількості епічних та народнопоетичних творів, а також високорозвиненою літописною традицією, багатою історією народу з його доблестю, славою, відображеною у власних творах. Тому можна говорити про те, що П.Куліш у “Чорній раді” виступає як зображувач національного буття. А “розуміння такого буття у П.Куліша багатогранне. Воно має політичні, соціальні, філософські, морально-етичні, естетичні, побутові та інші аспекти і ґрунтується, як правило, на засадах народного світогляду, на основі аналізу тих чи інших явищ народного життя, на сприйнятті світу більш серцем, ніж розумом, що спричиняє в такому разі природність самого буття”[138].

Історичний роман-хроніка П.Куліша “Чорна рада” – не просто твір нового типу, який будується на достовірних свідченнях архівних матеріалів, “козацьких” літописів. Письменник у ньому досяг максимальної точності не лише у викладі історичних фактів, але й так само детально виписав національно-культурну обстановку на Україні періоду Руїни, постійно зупиняючись на описах картин матеріальної та духовної культури народу. Працюючи в такому напрямку і з таким матеріалом, Куліш виступає не лише як історик; детально, старанно він виписує характер кожного героя, відпрацьовуючи кожну рису, надаючи їй природності, життєвості. З огляду на ці деталі, письменника можна назвати тонким психологом, а його роман – не лише першим історичним, але й першим психологічним полотном.

Виходу твору у тому вигляді, в якому маємо змогу читати його тепер, передувала воістину титанічна праця. Автор іноді по кілька разів переробляв цілі глави, знову і знову переживаючи зображувані події. Аби бодай на хвилину привідкрити завісу творчої лабораторії письменника в роботі над романом, наведемо стрічки з його листа до М.Костомарова від 4 вересня 1846 року: “От я, взявши до серця й до мислі ваше розумне слово, знов, – слідом того грішника, – зачавши од того, як попадали Кирило

Тур із Шрамченком, у голові усе наново пережив і перекомпонував (тільки запорожця з матір'ю та січовий суд не ворушивши zostавив), і до самого кінця все по вашому жаданню і совіту допровадив. І, коли хочете знать, то ще тільки на тім тижню з сею працею вгомонився. “Чорна рада” (у главі XXI) вже тепер не з літописця виписана, а таки самі козаки зійшлись та й учинили меж собою із великим галасом і бучами, що аж мені між ними було страшно”[139]. Працюючи над твором письменник зумів перевтілитися сам і перенести читача в час, відповідний описуваним подіям, настільки органічно, що при читанні сприймається як учасник чи споглядач тих подій. У тексті постійно відчувається авторська оцінка тих чи інших фактів.

Цінність роману полягає ще й у тому, що він був написаний і надрукований українською мовою. А на той час в силу відомих політичних обставин це було завданням надзвичайно складним. Такий підхід дав змогу зберегти національний колорит твору, передати психологію народу, його неповторний характер, самобутню культуру. Сам автор про цей факт писав у статті “Об отношении малороссийской словесности к общерусской”: “І при всьому тому, я надрукував свою книгу на мові південноросійській. Я довго вивчав її в писемних пам'ятниках старовини, в народних піснях, переказах і у постійному спілкуванні з людьми, які не знають ніякої іншої мови. ...Багатство і різноманітність її дали можливість мені виконати завдання, якого до цього часу не смів задати собі ні один малоросіянин, а саме написати на рідній мові історичний роман в усій суворості форм, притаманних творам цього типу”[140]. Отже, П.Куліш ставив за мету не просто розповісти про життя народу його ж мовою, він прагнув піднести українську мову на рівень літературної. Як бачимо, значною мірою це йому вдалося.

Хоч твір був написаний українською мовою, але вперше надрукований – російською. Переклад здійснював сам Куліш. Щодо цього перекладу письменником було спеціально написано статтю “Об отношении малорусской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде)”, в якій йдеться про те, що це був не дослівний, а вільний переклад. Це означало, що оригінал і переклад, по суті, були двома різними творами, бо в перекладі є місця, яких немає в оригіналі, і навпаки, в оригіналі залишилося багато такого, що не ввійшло в переклад [141].

Наприклад, хутір Череваня змальовано на фоні ідилічно чудової природи: “А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з

зеленими плавами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька”[142]. Зовнішньому опису житла відповідає й опис внутрішнього вигляду української оселі: “Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака... Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова із Святого Письма вирізані; хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи... Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки та запашні зілля за образами і поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий хліб”[143]. Хліб на столі, як відомо, є предковичним символом достатку, добробуту, гостинності, духовного захисту, ладу, злагоди. Варто відзначити взагалі багатство і влучність використаних національних символів, навіть у зображенні явищ, відбитих у різних сюжетних лініях. Взагалі ж для П.Куліша змалювання побуту – не просто дань традиції, для нього – це місток, що єднає минуле з теперішнім, дає збагнути цінності, якими жили наші предки в минулому, їх духовні потреби, традиції, глибину їхньої мудрості. Як зазначає О.Вертій, житло, речі домашнього вжитку, зброя, одяг, їжа, сімейні традиції, звичаї, обряди у творчості письменника виступають не простими “етнографічними замальовками, не копіями оригіналів, а художнім узагальненням, яскравим свідченням відповідного укладу і способу життя, вираженням естетичних та морально-етичних ідеалів та психології зокрема”[144].

Читаючи “Чорну раду”, ми не лише дізнаємося про різновиди та призначення одягу різних верств населення України, а й про його символіку. Наприклад, описуючи міщан, автор найперше звертає увагу на традиційний одяг, що був елементом їхньої культури, виражав їх спосіб життя, стану відмінність, внутрішню сутність: “Знані були міщане раз уже з того, що не носили шабель, – тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану. А кунтуші носили наопашки (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах, які носили тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одягу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнять козаків кармазинами”[145]. Зустрічаємо в романі опис одягу і самих козаків різних станів, і простих селян, що ішли на раду “в личаках та в сермягах”. Особливо яскраве

символічне навантаження несе в собі епізод роману, де описано вишивану сорочку гетьмана Сомка, підступно ув'язненого Іванцем: “Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язнення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом, блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла”[146]. Традиційно виконуючи обережливую функцію, у даному випадку сорочка символізує ще й душевну чистоту, якої герой не заплямував, навіть стоячи на порозі смерті. П.Куліш вперше звернувся до цього художнього засобу (характеристика героїв через етнографічні деталі їхнього одягу). Пізніше цей прийом спостерігаємо в О.С.Афанасьєва-Чужбинського у його “Записках Днепра” та “Записках Днестра”.

З особливою симпатією і теплом змальовано у творі сліпих співців-бандуристів, з якими, як відомо, добре познайомився П.Куліш у процесі збирання народних дум. Письменник по-новому підійшов до змалювання образу кобзаря. Це не Шевченків бунтар, а скоріше зразок милосердя, доброти. Образ “Божого чоловіка” уособлює в собі мудрість народу, моральну чистоту, духовну досконалість, добро, здатність на самопожертву заради іншого: “Звався Божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усілякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами, а, може, і своїми піснями”[147]. Свідчення про шанобливе ставлення до кобзарів як до духовної еліти українського селянства знаходимо і в романі І.Білика та Панаса Мирного “Хіба ревуть воли як ясла повні?”

Пісні кобзарів – це особлива сторінка культури та історії українського народу. Вони заворожували, чарували, западали глибоко в душу. В образах кобзарів та їх феноменальних неповторних творах автор бачить ментальнісну сутність, національне самовираження, які потрібно збагнути спершу душею, а тоді вже розумом, аби зрозуміти. Тому в романі П.Куліш пише, що “в його (кобзаря) пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька, і

хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий. ...Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить”[148].

Особливою популярністю користувалися співці-кобзарі серед запорозьких козаків. Це була їхня природна стихія, бо багато із них раніше були теж козаками. Тому вони перебували серед побратимів і в години дозвілля, під час перепочинку, і навіть у походах, нагадуючи своїми піснями та думами біль рідної землі, збуджуючи їхні найкращі патріотичні порухи душі: “Два кобзарі, сидячи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, Перебийноса, що здобули по всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серця собі гартували, – і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич да славу козацьку; те усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угору”[149].

Християнська мораль “Божого чоловіка” дещо протистоїть історичності твору. Усвідомлюючи суєту земного буття, примарність політичних перипетій, він прагне звеличити людську душу, бачить щастя людини в її праведності. Це для нього найголовніше, тому й нічого не значать в його житті ні гетьманство, ні багатство, ні слава. В розмові з Петром кобзар зауважує: “... А праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками, а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш нагороди? За що нагороди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і може таке, що іншому і не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо, а славному слава у Бога!”[150] Устами кобзаря П.Куліш возвеличує моральні цінності над матеріальними. Взагалі принцип антитези, особливо характерний для народної казки та історичної легенди, широко використовується письменником. Наприклад, полковник Шрам і Черевань у романі протиставляються не лише в морально-етичному, а й у соціально-поетичному плані: Череваня задовольняє тихе, сите хутірне життя, коли шаблі висять на стіні, а бойова звитяга є солодким спогадом. Це його світ. Тут він – господар. А от на “раді” під Ніжином, де мова йде про долю України, йому вже й лячно: “Бгате Василю!

...Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радіє собі хто хоче”[151]. Для полковника Шрама, навпаки, не існує світу речей і взагалі нічого у нього немає над Україну та її незалежність, заради цього він ладен усім пожертвувати. Навіть на кобзаря у Череваня і Шрама різні погляди. Для першого – то добрий гість, якого гарно послухати, сидячи мирно на пасіці. Для другого – то мудрий порадник, навіть помічник у справі навернення козацтва на праведну дорогу, тому й просить його: “Їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають” [152].

У “Чорній раді” досить широко відтворені національно-фольклорні традиції Запорізької Січі, козацтва взагалі, їх звичаї, що є невід’ємною частиною історії культури українського народу. Куліш далекий від того, аби ідеалізувати козащину, навпаки, він часто навіть засуджує певні їхні звичаї, але, разом з тим, розуміє значущість цього явища в житті українців: “Може, тим, що Запорожжє іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно і славне поміж панамі і мужиками, тим воно і припадало так до душі всякому!”[153] Детально описано автором влаштування побуту козаків, їх одяг, їжа, традиції, звичаї, характерництво, лицарство, побратимство: “На обід у запорожців мало подавали м’ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м’яса не любили. Посуда була вся дерев’яна...”[154] Це коли у стані панував порядок. Але було і по-іншому. Ми бачимо, що іноді козацьке військо стає некерованою стихією. Тоді все інакше, поки не остудить хто гарячі козацькі голови мудрим словом. Ось як пише П.Куліш про влаштування побуту у козацькому стані під час виборів гетьмана Брюховецького, який на цей період надав козакам усякі вольності: “Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля – роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печі, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах да на катрягах кашу... Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: “Іван Мартинович, батько наш любий!”[155]

“Пошанування” запорожців як “вражих синів” та “хижих вовків” мало коли подобалося тим, хто возвеличував та ідеалізував це явище в українському суспільстві. Але слід віддати належне Кулішеві в тому, що він не лише ганив або вихваляв козацтво, а намагався об’єктивно оцінити його, донести читачеві думку про неоднозначність даного явища. І хоч ми знаємо, що письменник у своїх ідейних поглядах та переконаннях схиляється на бік козацької старшини, тут він виступає, насамперед, реалістом. Особливий акцент у “Чорній раді” ставиться на те, як утворилася козацька шляхта на основі займанщини. До того ж автор старанно, із скурпульозністю етнографа зобразив козацькі звичаї і традиції, не зважаючи на їх позитивізм чи негативізм.

Досить детально описано автором звичай запорожців, що високо характеризує народну українську мораль, – карати реєстрових козаків киями за стосунки з жінками – на прикладі Кирила Тура: “Горопаху Кирила Тура зв’язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив’язали бідолаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш та випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут ще й горілка стоятиме у діжечці і калачів решето – раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а, вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кії...”[156]

Надзвичайно цікаво зображено письменником у романі звичай прощання козака із світом, коли козак, зачувши, що його покидають сили, ішов у ченці. Що ж то було за “прощання із світом”? Було то у запорожців велике гуляння. Цей звичай виконувався, коли якийсь із запорожців, доживши глибокої старості, що не міг більше воювати, взявши усі свої гроші та зібравши найкращих приятелів, їхав у Київ гуляти, “а, погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, їдуть, було, вже з музиками до Межигорського Спаса... Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись”[157].

Стосунки Кирила Тура та Черногора є своєрідною картиною звичаю побратимства на Запорожжі, який у видозміненому вигляді подекуди живе і до сьогодні: “Може, ви чували коли-небудь, про побратимство! Де вже не чували? Се наш

січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого”[158]. Саме через цих героїв Куліш проводить у романі ідею всеслов’янського єднання. І полковник Шрам підтримує Кирила Тура в бажанні “махнути” у Чорногорію і заснувати там справжнього коша. Тому у виданні 1857 року є слова: “Якщо ти дійсно думаєш навідатись у Чорногорію, щоб зав’язати між ними і нами вузол на погибель ворогів християнства, то ось тобі моє благословення!”[159]

Можна сказати, що “Чорна рада” є своєрідною літературною енциклопедією народного побуту і родинних обрядів; тут і опис обряду родин-хрестин у Тараса Сурмача, звичай заручин у Череваня, які близькі до справжніх народних традицій. Наприклад, бачимо, як Петро Шрамченко змагається із своїм коханням, не сміючи не те, що сказати, а навіть підійти до Лесі Череванівни (хоч знає, що й вона не байдужа до нього), бо дівчина вже заручена.

Введенням окремих етнографічних картин, текстів письменник прагне показати поетичну красу народу, його характер, психологію. Тому часто вплітає в сюжетну канву твору прислів’я, приказки, строфи пісень. Скажімо, про Лесю: “У хаті в неї як у віночку, хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка”[160]. Або Черевань про доньку каже словами з пісні:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку зайшла,
Як зоря зійшла [161].

А Кирило Тур, відбуваючи на покарання, прощається з матір’ю та сестрою :

Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти.
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти [162].

В кінці роману П.Куліш помітно відходить від історичності і намагається глибше зазирнути в людську душу стосовно цього цікаву думку висловив Є.Нахлік у передмові до останнього двотомного видання творів письменника: “У цьому розумінні “Чорна рада” – роман не тільки історичний, а й, як це не парадоксально, трансцендентальний, позначений позаісторичним осмисленням людської екзистенції. Бо ж вустами “Божого чоловіка” Куліш, по суті, знецінює історію, позбавляє її будь-якого значного сенсу.

Історичне буття виявляється минушим, відносним, а отже, й неістотним, тоді, як абсолютним смислом наділяється сакральний час – вічність, Бог”[163].

Закінчується роман ідилічною картиною утворення патріархальної сім’ї (одруження Лесі та Петра), що символізує не лише продовження роду, а й збереження національної самобутності, прадавніх звичаїв, традицій, народної моралі і самого народу.

Отже, як бачимо, в романі П.Куліша “Чорна рада” фольклорно-етнографічний матеріал представлений досить широко, але, завдяки майстерності автора, сприймається як природна, невід’ємна частина твору, не завдаючи шкоди його жанровій основі та сюжетній канві. Саме завдяки введеним письменником картинам народного побуту, описам звичаїв і традицій, йому вдалося зберегти і передати колорит епохи, правду історичного часу у різних сферах життя народу.

Отже, звернення до такої неординарної постаті, як Пантелеймон Олександрович Куліш, у монографії виправдано доведенням того, що він зробив свій неоціненний вклад у розвиток української фольклористики як науки. Це було зроблено у трьох частинах, які взаємодоповнюють одна одну і становлять три частини розвідки, а, разом узяті, формують уявлення про фольклористичну діяльність письменника до 60-х років XIX ст.

Як бачимо, у цей час творчі змагання митця відбувалися на тлі розквіту романтизму як культурного та літературного напрямку, що тривав на Україні в межах 20-60-х років XIX ст. і який свого часу М.Зеров поділив на “три пори”: харківську – “з половини 30-х р.р. до 1843-1844”; київську – “з початку 40-х р.р. до арешту кирило-мефодіївських братчиків весною 1847 р.” та петербурзьку – від початку нового царювання (1855), коли помалу в російській столиці збираються амністовані братчики і стають там центром української громади, до розпаду “колонії” року 1863. Будемо називати її порою “Основи”..”[164] Феномен Куліша полягає в тому, що, будучи провідником історичної школи в романтизмі середньої, київської “пори”, він мав точки дотику як з початковим, так і завершальним періодами цього напрямку. Це відбувалося через творчі контакти з представниками тієї ж харківської та петербурзької “пир”. Разом з тим, надзвичайно плідним було спілкування письменника з представниками романтизму усіх трьох періодів наскрізно. Найближчі стосунки у нього протягом життя

складалися з М.Максимовичем, І.Срезневським, О.Бодянським, М.Костомаровим тощо. Оточення, в силу характеру та психологічних особливостей Куліша, мало значний вплив на його творчість, незважаючи на те, що він був натурою сильною, вольовою, цілеспрямованою і так само не менше впливав на оточуючих своїм інтелектом, інтелігентністю, освіченістю (хоч здобував знання головним чином методом самоосвіти). Саме це оточення і обставини, починаючи з дитячих та юнацьких років, стали основними факторами формування Куліша як фольклориста. Ми зупинилися лише на найближчих стосунках письменника з творчими особистостями та науковцями. Взагалі ж, попри всю неоднозначність натури та запальну вдачу, П.Куліш постійно спілкувався з великою кількістю людей, і був у цьому спілкуванні людиною надзвичайно цікавою. Про це свідчить хоча б його численне листування (епістолярні джерела в розділі “Бібліографія” зосереджені окремо). Листи для письменника – не просто засіб передачі інформації – це окрема царина його творчості. Саме в листах можна побачити справжнього Куліша, з його творчими планами, бурхливим характером, ліризмом. Він був дуже цікавим співбесідником. З листів письменника можна отримати інформацію про всі його переживання, задуми та їх здійснення, за ними можна писати його життєпис, який у поєднанні із зафіксованими спогадами сучасників відтворив би, мабуть, найбільш реалістичний образ цієї унікальної людини. Матір Миколи Гоголя Марія Олександрівна перед тим, як зав’язати листування з Пантелеймоном Олександровичем, прочитала його листи у своєї знайомої, яка порадила їй також написати письменнику. Це листування тривало довго і згодом переросло у дружбу та творчу співпрацю (як ми вже говорили, П.Куліш став першим біографом Гоголя). Листів Куліша і до нього збереглося дуже багато, сконцентровані, вони склали б не один і не два томи, але поки що його епістолярій дуже розпорошений (багато ще взагалі неопублікованого матеріалу) і тому дослідники не можуть в повній мірі нею скористатися.

З епістолярної спадщини письменника ми не лише склали думку про його оточення, – вона дала нам багато цікавих свідчень і для наступних двох розділів. Адже в цьому оточенні він сформувався як фольклорист, письменник, історик, філософ, літературознавець. Лише пройшовши через працю фольклориста, Куліш зміг досягнути такої майстерності відображення народного життя у своїх власних творах.

Фольклорно-етнографічна збірка П.Куліша “Записки о Южной Руси” зайняла одне з чільних місць в системі фольклорних збірок першої половини XIX ст. У цій праці Куліш заявив про себе як фольклорист-практик (записувач), фіксує народні твори; як дослідник-аналітик (у коментарях дає оцінку опублікованим творам); рецензент (стосовно записів, надісланих кореспондентами); коректор (коректуру повністю читав сам) і, частково, видавець. В усіх цих іпостасях він виступає як науковець і спеціаліст, як на той час, вищого гатунку.

Зокрема кобзарство дослідник розглядає як специфічне соціокультурне явище. Саме П.Кулішеві належить перша публікація з коментарями індивідуального стилю та психології інформаторів. Особливо ретельно в “Записках о Южной Руси” описано виконавців дум. Як зауважує Г.Довженок, П.Куліш був одним із перших, хто звернув увагу на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність вивчення феномена кобзарства як такого. Дослідниця вважає, що саме у висвітленні цього процесу фольклорист висловив ряд думок, які випередили його час: “Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов” [165].

Зважаючи на те, що першим учителем П.Куліша в галузі фольклористики був М.Максимович, Михайло Грушевський писав: “Щедрий засів М.Максимовича дав щедрі сходи. Якщо й далі деякі літератори сприймали й історію України, і її пісні, думи, інші види мистецтва лише як “обласну” екзотику, П.Куліш у “Записках о Южной Руси” 1856-1857 років окреслює якісно інший підхід – дослідницький з нахилом до історичних джерел”[166]. У даному випадку історизм письменника полягає в тому, щоб сучасне суспільно-політичне становище народу пояснити через дослідження його минулого, відображеного у народних творах.

Тенденції історизму П.Куліш залишився вірним і при написанні власних прозових творів українською мовою, а саме оповідань та історичного роману “Чорна рада”. У дослідженні цих творів нас цікавив насамперед аспект використання Кулішем різноманітних форм трансформації фольклорної свідомості. Оповідання та названий роман письменника повністю відповідає вимогам часу, які були основою для письменників історичної школи в літературознавстві: в його творах присутній “дух” (історія) народу; постійно простежуються “зв’язки професійного літературного процесу з фольклорним”, існує “відповідність... історичним подіям”[167] і, якщо

оповідання П.Куліша (особливо ідилії) є більш романтизовані, то “Чорну раду” можна вважати мало не документальним відтворенням зображуваного часу і, одночасно, твором психологічним з огляду на відображення в ньому за допомогою засобів фольклору національної психології, колоритних народних характерів. Дані твори письменника акумулюють в собі могутній національно-культурний і духовно-моральний заряд, який здатний впливати на формування свідомості, виховувати в людині найкращі почуття. Будучи власне літературними, ці витвори уяви і фантазії митця до того ж – своєрідні відтворення культурних традицій власного народу у минулому, отже, культури етносу, тобто співвідношення фольклорного і власного стає в літературі романтизму основним критерієм для визначення міри її народності. Стосовно цих ознак української літератури названого періоду взагалі і творчості П.Куліша зокрема, проф. П.П.Кононенко зазначає: “Етнос і література як синтез “матеріального і духовного (стовбура і крони, того, що знаменує сталість, і того, що не може не зазнавати метаморфоз), а тому як синтез національного і загальнолюдського (“європейського”) – ось головні опори концепції народності П.Куліша”[168]. Літературі романтизму, а, відповідно, і творам П. Куліша, притаманна підвищена увага до окремої особистості, усвідомлення неповторності її буття. І, разом з тим, у цих індивідуумах ми бачимо відображення загальнонародного і загальнонаціонального. Наприклад, у романі “Чорна рада” через глибоко індивідуалізовані образи Шрама, Череваня, Сомка, Гвинтовки, “Божого чоловіка”, Тараса Сурмача, Іванця, Кирила Тура ми уявляємо панораму всієї української держави та її народу часів Руїни. Всі ці особистості – колоритні, багаті, сильні, оскільки романтизм не допускав бездуховності у зображенні героїв. Поєднання традиційної народної поетики і оригінальних художніх композицій, основаних на принципах власної майстерності, надавало творам П.Куліша філософської глибини, романтично-реалістичного наповнення та художньої завершеності, що і визначило їх особливе місце в історії української літератури і фольклористики першої половини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1]Шенрок В.И. П.А.Кулиш. Биографический очерк // Киевская Старина .– 1901.– Т.LXXIII-LXXIV (з продовженням у кожному номері, починаючи з № 4 за 1901р.).
- [2]Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані.– Нью-Йорк-Торонто, 1984.–С.9.
- [3]Дончик В. Рух часу і художні шукання прози // Художне ромайття сучасної радянської літератури.– К., 1982.– С.83.
- [4]Шевчук В. Пантелеймон Куліш і книга про його любовні пригоди // Вітчизна.– 1989.–№8.– С.148.
- [5]ЦНБ ім.Вернадського АН України, ф.1, од.зб.28561 (“Чтения о русской словесности), 1 арк.
- [6]Качкан В.А. Українське народознавство в іменах.– К.: Наукова думка, 1994.– Ч.І.– С.257.
- [7]Куліш П. Жизнь Куліша // Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Наукова думка, 1994.– Т.1.– С.234.
- [8]Там же.– С.236.
- [9]Там же.– С.235.
- [10]Там же.– С.237.
- [11] Там же.– С.242.
- [12] Куліш П. Воспоминания о Костомарове // Новь.– 1885.– №13.–С.63.
- [13] Там же.– С.251.
- [14] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.250.
- [15] Там же.– С.250-251.
- [16] Цит.за вид.: Чалый. Юные годы Кулиша.– (видання понівечене).– С.30.
- [17] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.251.
- [18] Нахлік Є. Проблема “Україна-Захід” в інтерпретації П.Куліша // Сучасність.– 1997.– №6.– С.129.
- [19] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.251.
- [20] Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах. Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX-поч.ХХ ст. (Упорядник І.І.Глизь).– К.: Наукова думка, 1990.– Т.2.– С.40.
- [21] Там же.– С.41.
- [22] Там же.– С.11-12.

- [23] Там же.– С.42.
- [24] Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова // Киевская Старина.– 1904.– Т.LXXXIV, кн. II.– февраль.– С.225.
- [25] Студинський К. Слідами Куліша.– Львів, 1928.– С.16.
- [26] Гарасим Я.І. Культурно-історична школа в історії української фольклористики. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. історичних наук.– К., 1996.– С.7.
- [27] Наєнко М. Період нової літератури і формування історичної школи в літературознавстві // Наєнко М. Українське літературознавство. Школи, напрями, тенденції.– К.: Видавничий центр АКАДЕМІЯ, 1997.– С.320.
- [28] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.257.
- [29] Крутікова Н., Юфанов Д. М.В.Гоголь (Критико-біографічний нарис) // Гоголь М.В. Твори в трьох томах.– К.: Укрполіграфвидав, 1952.– С.9.
- [30] Див.: Попович М.В. Микола Гоголь.– К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1989.– С.63.
- [31] Савченко С.В. Русская народная сказка (История собирания и изучения).– К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1914.– С.176.
- [32] Грушевський М. “Малороссийские песни” М.Максимовича і століття наукової праці // Україна.– К., 1927.– Кн.6 (25).– С.2.
- [33] Максимович М. Передмова до збірки “Малороссийские песни” // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. Книга перша.– К.: Наукова думка, 1996.– С.111.
- [34] Данилов В. П.О.Куліш і М.О.Максимович // Україна.– 1926.– №5.– С.22.
- [35] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.254.
- [36] Цит. За вид.: Дей О.І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських // Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських.– К.: Наукова думка, 1978.– С.24.
- [37] Письма О.М.Бодянского (1808-1876) // Киевская Старина.– 1899.– Т.XVI.– №7-9, июль.– С.24.
- [38] Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846-1877) // Киевская Старина.– 1897.– Т.LVIII.– №7-9, сентябрь.– С.398.
- [39] Там же.– С.407.
- [40] Дей О.І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських...– С.29.
- [41] Там же.– С.30.
- [42] Письма П.А.Кулиша к А.Ф.Кистяковскому // Киевская Старина.– 1902.– Т.LXXVII.– №4-6, апрель.– С.19.

- [43] Метлинский А.Л. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского.– К.: В Университетской типографии, 1854.– С.ХІ-ХІІ.
- [44] Данилов В. П.А.Кулиш и “Киевская Старина” под редакцией Ф.Г.Лебединцева. Отдельный оттиск из журнала “Україна”.– К., 1907.– С.8.
- [45] Цит. за вид.: Студинський К. Слідами Куліша...– С.32.
- [46] Цит. за вид.: Петров В. Романи Куліша // Вітчизна.– 1991.– №6.– С.97-98.
- [47] Из писем П.А.Кулиша к С.Д.Носу (1860-1899 гг.) // Киевская Старина.– Т.LXV.– №4-6, апрель.– С.8.
- [48] Білозерський М. О кобзарях и списки кобзарей.– ІМФЕ, ф.3-6, од.зб.376, арк. 1-108.
- [49] Цит. за вид.: Попова Л.И. Лев Михайлович Жемчужников.– К.: Держ. Вид-во образотв. мист-ва і муз. літ. УРСР, 1961.– С.15.
- [50] Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846-1847гг.) // Киевская Старина.– 1897.– Т.LVIII– №9.– С.405.
- [51] Кулиш П. Украинские народные предания. Собрал П.Кулиш. Книжка первая.– М.: В Университетской типографии, 1847.– (сторінки “Предисловия” не нумеровані).
- [52] Савченко С.В. Русская народная сказка...– С.180.
- [53] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Т. I. 1856 года // Отечественные записки.– 1857.– Т.CXII.– №6.– С.44.
- [54] Там же.
- [55] Украинские письма к П.А.Кулишу от М.А.Максимовича. Письмо первое // Русская беседа.– 1857.– Т.I, кн.5.– С.38.
- [56] Максимович М. Записки о Южной Руси, изд. П.А.Кулиш, Н.Р-на. Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии, М.А.Максимовича // Русская беседа.– 1857.– Т.IV, кн.8.– С.1.
- [57] Там же.– С.2.
- [58] Шевченко Т.Г. Твори в п’яти томах.– К.: Дніпро, 1985.– Т.5.– С.18.
- [59] Куліш П.Жизнь Куліша...– С.244.
- [60] Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш). Публікація листів Заїри Першеної та Лариси Похилої // Київська Старовина.– 1994.– №6.– С.13.
- [61] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.242.
- [62] Див. ЦНБ ім.Вернадського АН України, ф.1, од. зб. 1417, картка 87.
- [63] Шевченко Т.Г. Твори в п’яти томах...– Т.5.– С.366.
- [64] Там же.– С.153.

- [65] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш . Т.I...– С.44.
- [66] Там же.– С.45.
- [67] Письма Кулиша к В.В.Тарновскому (1855-1858гг.) // Киевская Старина, 1898.– Т.LXI.– №4-6, апрель.– С.107-131.
- [68] Там же.– С.113.
- [69] Письма Кулиша к Д.С.Каменецкому // Киевская Старина.– 1898.– №10-12, декабрь.– С.345-352.
- [70] Шевченко Т.Г. Твори в п'яти томах...– С.359.
- [71] Письма Кулиша к Д.С.Каменецкому // Киевская Старина .– 1898.– Т.XI.– №4-6, май.– С.243.
- [72] Цит. за ст.: Шенрок В. П.А.Кулиш. Биографический очерк // Киевская Старина.– 1901.– Т.LXXVII, июнь.– С.349.
- [73] Куліш П. Жизнь Куліша...– С.262.
- [74] Письма П.А.Кулиша к А.Ф.Кистяковскому // Киевская Старина.– 1902.– Т.LXXVII, февраль.– С.302.
- [75] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Том I...– С.45.
- [76] Дорошенко Д. Пантелеймон куліш.– Ляйпціг, 1923.– С.195-196.
- [77] Див.: ЦНБ ім.Вернадського АН України, ф.1, од. зб. 28833, 1 арк.
- [78] Жемчужников Л.М. Отрывки из моих воспоминаний о пятидесятих годах // Вестник Европы.– Спб.,1899, ноябрь.– С.242.
- [79] Кирдан Б., ОмельченкоА. Народні співці-музиканти на Україні.– К.: Музична Україна, 1980.– С.83.
- [80] Див.: ІМФЕ, ф.3-6, од. зб. 373, арк. 2-3.
- [81] Там же.
- [82] Известия императорской Академии Наук по отделению русского языка и словесности.– 1856.– Т.5.– С.314-315.
- [83] Див.: ЦНБ ім.Вернадського АН України, ф.1, од. зб. 14127, 2 арк.
- [84] Савченко С.В. Русская народная сказка...– С.182-183.
- [85] Там же.– С.184.
- [86] Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова // Киевская Старина.– 1904.– Т.LXXXIV, кн.2, февраль.– С.224.

- [87] Максимович М. Записки о Южной Руси, изд. П.А.Кулиш, Н.Р-на. Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии, М.А.Максимовича // Русская беседа.– 1857.– Т.IV, кн.8.– С.4.
- [88] Там же. – С.2.
- [89] Там же – С.4.
- [90] Известия императорской Академии Наук по отделению русского языка и словесности.– Т.6, вып.I-V.– С.81-82.
- [91] Материалы для биографии П.А.Кулиша // Киевская Старина.– 1897.– Т.LVII, май.– С.352.
- [92] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш.– Том I...– С.46.
- [93] Там же.– С.50.
- [94] Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова...– С.224.
- [95] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Том I...– С.64.
- [96] Пазяк М. Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”) // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матер. Міжнарод. наук. конф., присвяч. пам’яті Ф.Колесси та А.Лорда.– К., 1997.– Ч.П.
- [97] Там же.– С.31-32.
- [98] Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм... // Кобзар.– К.: Дніпро, 1983.– С.293.
- [99] Костомаров Н. Записки о Южной Руси, издал П.Кулиш. Т.I...– С.63.
- [100] Азадовский М.К. История русской фольклористики.– М.: Гос. учеб.-педагог. Изд. Министерства Просвещения РСФСР, 1963.– Т.2.– С.33.
- [101] Письма Кулиша к В.В.Тарновскому (1855-1858) // Киевская Старина.– 1898.– Т.LXI, апрель.– С.107-131.
- [102] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Том I...– С.66.
- [103] Шевченко Т.Г. Стоїть в селі Суботові... // Кобзар...– С.267.
- [104] Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Т.I...– С.67.
- [105] Там же.– С.70.
- [106] Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка.– К.: Вид-во при Київському держуніверситеті видавничого об’єднання “Вища школа”, 1987.– С.24.
- [107] Костомаров Н. Записки о Южной Руси, издал. П.Кулиш. Том II...– С.5.
- [108] Див.: ЦНБ ім. Вернадського АН України, ф.1; од. зб. 1417, картка 26.
- [109] Там же.– Картка 8.

- [110] Там же.– Картка 45.
- [111] Пыпин А. История русской этнографии.– Спб., 1891.– Т.III. Этнография Малорусская.– С.194.
- [112] Куліш П. Погляд на усну словесність українську // Твори Пантелеймона Куліша: У 6 т.– Львів, 1910.– Т.6.– С.429-430.
- [113] Наєнко М. Українське літературознавство...– С.66.
- [114] Цит. за вид.: Петров В. Романи Куліша // Вітчизна.– 1991.– №5.– С.95.
- [115] Там же.– С.96.
- [116] Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Історія української літературної критики і лєтературознавства...– С.246.
- [117] Там же.
- [118] Яценко М.Т. Література перших десятиріч XIX ст. // Історія української літератури XIX ст. Книга перша.– К.: Либідь, 1995.– С.63.
- [119] Нахлік Є. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Наукова думка, 1994.– Т.I.– С.15.
- [120] Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Наукова думка, 1994.– Т.I.– С.174.
- [121] Там же.– С.175.
- [122] Там же.– С.176.
- [123] Там же.– С.175.
- [124] Там же.– С.178.
- [125] Куліш П. Оповідання. Передне слово М.Чернявського.– Бахмут, 1900.– С.V-VI.
- [126] Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Наукова думка, 1994.– Т.I.– С.198.
- [127] Там же.– С.199.
- [128] Там же.– С.200.
- [129] Там же.– С.200-201.
- [130] Там же.– С.198.
- [131] Там же.– С.205.
- [132] Там же.– С.193.
- [133] Там же.– С.194.
- [134] Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1989.– Т.2.– С.177.

- [135] Див.: ЦНБ ім. Вернадського АН України, ф.1, од. зб. 625/1287, 1арк.
- [136] Франко І. Зібрання творів в 50-ти томах.– К.: Наукова думка, 1982.– Т.41.– С.186.
- [137] Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах.– К.: Наукова думка, 1970.– Т.І.– С.289.
- [138] Вертій О. Народна поетична творчість і національно-культурне відродження України (Місце українського фольклору в культурологічній концепції Пантелеймона Куліша) // Народна творчість та етнографія.– 1994.– №4.– С.47-48.
- [139] Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані...– С.67.
- [140] Куліш П. Отношение Малорусской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1989.– Т.2.– С.475-476.
- [141] Там же.– С.458.
- [142] Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1989.– С.6-7.
- [143] Там же.– С.18.
- [144] Вертій О. Народна поетична творчість і національне відродження України...– С.49.
- [145] Куліш П. Твори в двох томах...– Т.2.– С.27.
- [146] Там же.– С.144.
- [147] Там же.– С.12.
- [148] Там же.
- [149] Там же.– С.104.
- [150] Там же.– С.153.
- [151] Там же.– С.129.
- [152] Там же.– С.17.
- [153] Там же.– С.36.
- [154] Там же.– С.105-106.
- [155] Там же.– С.95.
- [156] Там же.– С.100-101.
- [157] Там же.– С.34-35.
- [158] Там же.– С.47.
- [159] Цит. за кн.: Дорошкевич О.К. Реалізм і народність української літератури ХІХ ст.– К.: Наукова думка, 1986.– С.55.

- [160] Куліш П. Твори в двох томах...– Т.2.– С.18.
- [161] Там же.– С.21.
- [162] Там же.– С.93.
- [163] Нахлік Є. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в двох томах.– К.: Наукова думка.– Т.І.– С.15.
- [164] Зеров М. Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1990.– Т.2.– С.76.
- [165] Довженок Г. Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті Ф.Колесси та А.Лорда.– К.– 1997.– Ч.І.– С.111-112.
- [166] Грушевський М. Історія української літератури. В 6-ти томах 9-ти книгах.– К.: Либідь, 1993.– Т.І.– С.21.
- [167] Наєнко М. Українське літературознавство. Школи, напрями, тенденції.– К.: Видавничий центр АКАДЕМІЯ, 1997.– С.72.
- [168] Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку.– К.: Либідь, 1994.– С.227-228.

Додаток А

Легенди та перекази про відьом, чортів, колдунів

(Див.: ЦНБ ім. Вернадського НАН України, ф.1, од. Зб.1417, картка 87)

1.

В деревне часто случается, что мать, положив ребенка с собою на постель, наваливается на него сонная, и ребенок умирает, задушенный матерью, которая, просыпаясь, видит около себя почерневший труп дитяти. Это называется заспать ребенка. Народное поверье гласит, что ребенок заспанный таким образом, похищается нечистою силою, которая вместо него подкидывает матери головню. Крестьянка, с

которой черти сыграли такую странную шутку, отправляется к священнику и кается ему в своем невольном грехе. Священник налагает на нее следующую эпитимью; с наступлением ночи он ведет ее в церковь, становится на середине, и, очертив то место, где она стоит, ножом или мелом, уходит, строго наказав крестьянке молиться и не оглядываться назад, чтобы ей ни представлялось. Женщина, оставшись одна в запертой церкви, молится и кладет усердные поклоны перед олтарем, а между тем церковь наполняется нечистыми духами, которые всячески стараются смутить молящуюся и заставить ее обернуться назад. То грозят они растерзать ее своими длинными крючьями; но демонские оружия отскакивают от черты, проведенной священником на полу церкви. То сулят они возратить ей похищенного ребенка, то стараются рассмешить ее. Но женщина не обращает ни на что внимания и продолжает молиться: она знает, что если она переступит за спасательную черту, рассмеется или оглянется назад, то она пропала: черти разорвут ее на части. Так проходит первая ночь. На следующую та же история повторяется еще с большими ужасами; черти еще злее издеваются над своей жертвой, и несчастная женщина, полумертвая от страха, едва может дождаться утра. Но вот настает и третья ночь. Черти снова принимаются за свое дело, но женщина стоит уже бодрее: она знает, что близок конец страшному искусу. И действительно, вскоре все страшилища исчезают, отворяются Царские Врата, и из алтаря выходит Божья Матерь, с умершим младенцем на руках. После этого грех невольного детоубийства считается очищенным, и душа младенца спасена.

2.

Одна старушка рассказывала мне следующий случай, переданный ей будто бы очевидцем. Раз на святках несколько молодых парней и девок собрались в посиделки. Играли в разные святочные игры, пели, плясали, и под конец расходившаяся молодежь нашла на довольно странную мысль. – Одна из девушек побойчее других, предложила идти в холодную избу, куда накануне был вынесен покойник, и вызвалась рассмешить последнего. Вызов был принят, и вся молодежь гурьбою повалила вслед за девушкой в летнюю избу. Проказница подошла к мертвецу и начала приговаривать со смехом: “Агу, агу, рассмейся!”. Покойник долго лежал неподвижно, но вдруг залился громким хохотом. Все присутствующие окаменели от ужаса; бежать им не достало сил, и они простояли до самого утра, не трогаясь с места, все слушая этот неестественный хохот.

В таком положении нашли их те, которые, прослышав накануне о их странной выдумке, хватились их, и пришли узнать, что они так долго делают в нежилой избе. – С общего согласия, решили послать за священником, – “Ну, братцы, – сказал он, теперь давайте служить панахиду, а там вы должны просить у покойника прощенья”. – Отслужили панахиду, при неумолкавшем хохоте мертвеца, и священник первый пошел с ним прощаться. Вслед за попом пошли и другие. Когда очередь дошла до девушки, виновницы всего этого, то покойник вдруг протянул руки, крепко обнял девушку и замолчал. Освободить несчастную из его объятий не оказалось никакой возможности. Окоченевшие руки не разжимались; пробовали рубить их топором, но и топор не брал: из-под него только сыпались искры. Так девушку и похоронили вместе с покойником, над которым она было вздумалась посмеяться.

3.

Колдуны продолжают играть очень важную роль в поверьях наших простолюдинов. Всякий человек, почему-либо ненавистный народу, или пользующийся незаслуженными милостями господ, непременно попадает в колдуны; но теперь в наших окрестностях молва о них замолкла. – Лет двадцать тому назад, жила у нас в деревне одна старушка, которую раз, говорят, мужики чуть не убили за то, что она ночью вынимала спорынью из хлеба, т.е., завязывала во ржи какие-то волшебные узелки, мешавшие будто бы хлебу родиться. Люди знающие распознают колдунов по тому, что они никогда не касаются пятками полу. Колдуны вместе с православными ходят в церковь, и по-видимому стоят, как и все, лицом к олтарю; но это они только глаза отводят присутствующим, в самом же деле стоят к олтарю спиною. Желаящий в этом убедиться, должен надеть в заутреню Светлого Христова Воскресенья все до последней нитки новое, и надевать это платье три года к ряду во время заутрени Светлого Праздника, скидая его тотчас по окончании богослужения, и приберегая до следующего года. Тогда, на третий год в заутреню он увидит колдунов, стоящих спиною к олтарю, и разные другие соблазны, наполняющие церковь, и невидимые простому глазу.

4.

Колдун не может умереть, не передав своего знания и могущества, или попросту колдовства кому-нибудь другому, и потому перед смертью обыкновенно долго мучится и кричит: возьмите, возьмите! пока кто не скажет: “Ну дай, я возьму! Сказавший эти слова, быть может даже и без умысла, из одного желания успокоить умирающего, волей-неволей становится колдуном, а умирающий тотчас же испускает дух. – Несколько лет тому назад в наших окрестностях умер старик, которого все подозревали в знакомстве с нечистой силою. Рассказывают, что перед смертью он долго томился и кричал, чтобы у него взяли, – что, – никто этого не мог сказать, все только догадывались. Но охотников на страшное наследство не находилось, и бедняк с горя принялся наделять своей таинственной силой неодушевленные предметы. То пустит он ее в веник, и веник пойдет скакать по полу; то в солому, на которой лежал, и солома неизвестно куда пропадет. Старик подзывает сноху и принимается ее корить, что видно-де ей и соломы-то жалко, что она его оставляет на голом полу валяться, как собаку. Сноха подостлала под него свежей соломы, но и той на следующее утро как не бывало. Наконец догадались поднять матицу (так кажется называют верхнюю перекладину на избенной крыше), и это, последнее из средств, употребляемых в таких случаях, помогло: старик вскоре умер спокойно.

5.

На самой верхушке колокольни постоянно сидит дьявол, почему-то осужденный сваливаться с нее по три раза в день. При первом ударе колокола к заутрене, к обедне и к вечерне, дьявол стремглав летит на землю; но всегда с непостижимым упрямством опять возвращается на прежнее место.

Додаток Б

(Див. ЦНБ України, ф.1, од. зб. 28348, арк. 1.)

Зелена дубрівонько, чом ти не гориш

Зелена дубрівонько, чом ти не гориш,
не гориш да все курися?
Молодая дівчинонько, чого плачеш
Та все журися?

Коли б же я підпалена, горіла б
 Я не курілася:
 Коли б же я засватана – не плакала б,
 Не журилася.

Сестричко ж голубонько! Чи
 була ти на улиці?
 Ой чи була ти на улиці.
 чи бачила жениха мого?

Ой як же я не бачила? ще я
 із ним та й постояла.
 Тяжко здихав, за тебе питав:
 чому мила не виходила.

(останній куплет — нерозбірливо)

(Див. ЦНБ України, ф.1, од. зб. 28375, арк. 3.)

Песни записаны от Марты (з дитинкою байстручком) из Касяновых Хуторов

(три пісні на укр. м. і варіант Ганни Лукашихи з Оленовки)

Автограф. 1889, XI, 8.

1

Ти, донечко та Уляночко,
 Чого ходиш край дунаєчку
 Чи ти ходиш, рибу ловиш,
 Чити людей перевозиш?
 Гірки, мати, перевози,
 Проливаю дрібні сльози.
 Десь ти, мати, діло робила,
 Що ти мене рано не збудила.
 Чужі дочки рано встали,
 По щасливій долі взяли,
 А я, млада опізнилася,
 Гірка доля приключилася.
 Приключилась не так доля,
 Не так доля, як ледащо,
 Пропав мій вік ані защо,
 Пропав мій вік, як ягода,
 Моя з милим незлагода.
 Пропав мій вік, як маків цвіт.

В ночі зацвів, а в день опав,
 Оттак, мати, мій вік пропав!
 Пропав мій вік, як квасолечка,
 Нещасная моя долечка!
 Пропав мій вік як ожиночка,
 Невірная та дружиночка.

2

Голівонька моя бідная,
 В мене матінка не рідная.
 Посилала мене мати
 Зеленого жита жати,
 А ячменю пов'язати.
 Я житечка не пожалала
 І ячменю не в'язала:
 Через його білі руки
 Нездорова лежала.
 В мене милий чорнобривий,
 Як ударить рукою,
 Одливають водою.
 Говори, серце, зо мною.
 Ой рада б я говорити,
 Так боюся, будеш бити.
 Закипіло серце гарячою кров'ю,
 Я словечка не промовлю.
 Ой у полі озеречко,
 Там плавало відеречко,
 Що дубове відерце,
 А соснове денце,
 Розійдімося, серце.

3.

(Варіант Марти з Касянових Хуторів)

Ой пошли наші рибалочки
 Та риби ловити,
 Не піймали риби щуки,
 А поймали лина,
 Роздивляця — розглядяця,
 Мале дитя.
 Узяли дитя, узяли мале
 На білі руки,
 Принесли дитя, принесли мале
 В казенний дом.

Убірайтеся, рибалочки,
 Бийте в колокол;
 Убірайтеся, дівчаточка,
 Всі на перебор.
 Которая дівчиночка
 Дитя зродила,
 Не сповивши, не помивши,
 В дунай однесла.
 У неділю ранесенько
 Всі дзвони ревуть:
 Та вже ж нашу Настасію
 Та на казнь ведуть.
 За нею йде стара мати,
 Плаче-ридає.
 Не плач, мати, не плач, стара:
 В тебе дома п'ять,
 Тільки не пускай, мати,
 не пускай стара,
 На досвітки спать.
 На досвітках чужа мати
 Кладе долі спать,
 Коло дної дівчиночки
 Женихів по п'ять.
 Не 'дхристися, не 'дмолися,
 Треба з ним лягать;
 Не 'дхристися, не 'дмолися,
 Треба ціловать.

(Варіант Ганни Лукашихи)

Ой пішли наші рибалочки
 Та риби ловить.
 Не піймали шуки-риби,
 Піймали лина.
 Огляділись на бережечку —
 Мала дитина.
 Ой треба ж сій дитиночці
 Матір шукати.
 Понесімо сю дитину
 До 'тамана в двір.
 Задзвонили ранесенько
 У недільний дзвін.
 Збірайте вдів і дівочок
 До 'тамана в двір.
 Всі дівоньки у віночках
 До 'тамана йдуть;
 Молодую Марусеньку
 Без вінка ведуть.

Чому ж се ти, Марусенько,
 Вінка не звела?
 Я насили голівоньку
 Сьогодні звела.
 Ой узяли Марусеньку
 Під білі боки,
 Та вкинули Марусеньку
 В Дунай глибокий.
 Вона ж іще не тонула,
 Ще три слові обернула:
 Рятуй-рятуй, отець-матір
 І ти, вітре буйнесенький
 Мій братіку ріднесенький!
 Ой викидай моє тіло
 На беріг з води,
 Ой щоб же тут мого тіла
 Риба не їла,
 Ой щоб моїх білих костей
 Вода не мила.

(Див. ЦНБ України, ф.1, од. зб. 28374, арк. 1.)

Ой поросли фіялочки
 По крутій горі
 Усю гору кам'яную
 Тай укрили.

Усю гору кам'яную
 Тай укрили,
 Тільки одну та стежечку
 Пропустили.

Пусти мене, мій батенько,
 Погуляти,
 Фіялочок на віночок
 Назривати.

На що ж тобі, дитя моє,
 Той віночок?
 Та вже ж тобі не ходити
 У садочок,

Та вже ж тобі не гуляти
 З дівоньками,
 Та вже ж тобі не маяти
 Кісоньками.

(Пісня записана Кулішем)

(Див. ЦНБ України, ф.1, од. зб. 1417, картка 66.)

Гребовницькі

Да вже не багато,
Да вже не далеко,
Да вже видно край:
Боже, помагай!

Да вже сокол излетів,
Полудновать ізхотів,
Журавочка дибле,
У мисочку сипле.

Ой дай Боже погоду,
Зверху холодну воду, -
Хоть на один день,
Аби та на весь день, -
Хоть днів на чотири,
Щоб ми одпочили;
Хоть днів на п'ять,
Щоб нам погулять!

Наша пані пишна,
За ворота вишла,
Дитину хитає,
Гребців виглядає.

Наша пані пишна,
Як у саду вишня,
Вишня зелененька,
Пані молоденька.

Наша пані чорнобрива
Вийшла проти нас,
Да винесла три скрипочки
І четвертий бас:
Ви, дівчатка, потанцюйте;
А вам, хлопці – зась.

(Ін. нерозбірливо)

(Див.: ЦНБ України, ф.1, од. зб. 1417, картка 25.)

Щедрівка

Ой чий же то плужочок так рано виходить
Так рано!
Так рано-раненько,
Син ся Божий народив!
Господарський плужочок, Божая худоба,
Пречистая Діва обідець носила,
Ой орит, диточки: широко, глибоко:
Будемо сіяти жито, пшеницю,
Ой вийдуть женчики сами молодчики,
Будуть снопоньки як дощик дрібненький,
Будуть копоньки як би звиздочки білізенькі,
Будуть возоньки як лободоньки;
Будуть стожечки як яснее сонце.
Так рано!

БІБЛІОГРАФІЯ

I. Загальнотеоретичні праці

1. Азадовский М.К. История русской фольклористики.– М.: Гос. учебно-педагогич. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1958.– Т.І.– 480с.
2. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора.– Л.: Наука, 1982.– 328с.
3. Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. Матеріали до історії української етнографії.– К., 1930.– Т.І.– 824с.
4. Афанасьев А. Дерево жизни.– М.: Современник, 1982.– 464с.
5. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. Переклад з англійської.– К.: Редакція журналу “Всесвіт”, 1993.– 290с.
6. Безверха Г., Логвін В. Світоглядні орієнтації в усній народній творчості українського народу.– К.: ІСДО, 1995.– 150с.
7. Бернадська Н., Задорожна С. Українська література.– К.: FEMINA, 1995.– 152с.
8. Бернштейн М.Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х - 60-х рр. ХІХ ст.– К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959.– 216с.
9. Бойко В. Сучасна народно-поетична творчість на Україні. Основні тенденції розвитку.– К.: Наукова думка, 1973.– 187с.
10. Бріціна О. Українська народна соціально-побутова казка: специфіка та функціонування.– К.: Наукова думка, 1989.– 152с.
11. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.– К.: Фірма “Довіра”, 1992.– 416с.
12. Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства: в 2-х томах.– Спб., 1861.– Т.І.– 643с.; Т.ІІ.– 429с.
13. Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киевская Старина.– 1898.– №10-12, ноябрь.– С.207-217.
14. Ведерникова Н. Русская народная сказка.– М.: Наука, 1975.– 133с.
15. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.– М.: Наука, 1978.– 275с.
16. Вертій О. Народна творчість і національно-культурне відродження України (Місце українського фольклору в культурологічній концепції Пантелеймона Куліша) // Народна творчість та етнографія.– 1994.– №4.– С.47-57.

17. Виноградова Л. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования.– М.: Наука, 1975.– 133с.
18. Волинський П.К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.).– К.: Держлітвидав України, 1959.– 440с.
19. Гончар О.І. Українська література передшевченківського періоду і фольклор.– К.: Наукова думка, 1982.– 312с.
20. Горленко В. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків.– К.: Наукова думка, 1964.– 247с.
21. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід.– 1993.– №5.– С.30-36.
22. Грицай М. Українська література XVI-XVII століття і фольклор.– К.: Видавництво КДУ, 1969.– 216с.
23. Грушевський М. Історія української літератури. В 6-ти томах 9-ти книгах. Упорядники В.В.Яременко, автор передмови П.П.Кононенко, примітки Л.Ф.Дунаєвської.– К.: Либідь, 1993.– Т.І.– 392с.
24. Гусев В. Эстетика фольклора.– Л.: Наука, 1976.– 618с.
25. Давидюк В. Українська міфологічна легенда.– Львів: Світ, 1992.– 176с.
26. Дей О. Народно-пісенні жанри.– К.: Муз. Україна, 1983.– 112с.
27. Дей О. Поетика української народної пісні.– К.: Наукова думка, 1978.– 252с.
28. Дей О. Сторінки з історії української фольклористики.– К.: Наукова думка, 1975.– 271с.
29. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX-поч.ХХ ст.– К.: Наукова думка, 1983.– 125с.
30. Дорошкевич О.К. Реалізм і народність української літератури XIX ст.– К.: Наукова думка, 1986.– 312с.
31. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах.– К.: Наукова думка, 1970.– Том 2.– С.263-264.
32. Дунаєвська Л.Ф. Напиймося з живого джерела! // З живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників.– К.: Радянська школа, 1990.– С.5-16; 512с.
33. Дунаєвська Л.Ф. Скарбниця нашого дитинства // Золота книга казок.– К.: Веселка, 1990.– С.7-14.
34. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка.– К.: Вид-во при Київському держ. університеті видавничого об'єднання “Вища школа”, 1987.– 127с.

35. Жемчужников Л. Полтавщина (Из записной книжки 1856 года) // Основа.– Спб., 1861, октябрь.– С.77-99.
36. Зайончковский П.А. Кирилло-Мифодиевское общество (1846-1847).– М.: Изд-во Московского университета, 1959.– 172с.
37. Зарубежные исследователи по семиотике фольклора.– М.: Наука, 1985.– 315с.
38. Зеров М. Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1990.– Т.2.– 604с.
39. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. Упорядкування, передмова та переклади М.Москаленка.– К.: Дніпро, 1998.– 296с.
40. Івашків В.М. Українська романтична драма 30-80-х рр. ХІХ ст.– К.: Наукова думка, 1990.– 143с.
41. Історія української літератури ХІХ ст. У трьох книгах. Книга перша. Перші десятиріччя ХІХ ст. (За редакцією М.Т.Яценка).– К.: Либідь, 1995.– 368с.; Книга друга. 40-ві-60-ті роки ХІХст. (За редакцією М.Т.Яценка).– К.: Либідь, 1996.– 384с.
42. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. Книга перша.– К.: Наукова думка, 1996.– 416с.
43. Калениченко Л.Н. Українська література ХІХ ст.: Напрями, течії.– К.: Наукова думка, 1977.– 315с.
44. Каманін І. Українські богатирі козацької доби.– К., 1913.– 22с.
45. Качкан В.А. Барви веселки: Оповіді про народних майстрів.– К.: Молодь, 1981.– 168с.
46. Качкан В.А. Повертаючи з небуття. І воскресне ім'я твоє: народознавчі студії про забутих.– К., 1993.– 126с.
47. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах.– У 2-х частинах.– К.: Либідь.– Ч.1, 1994.– 336с.; Ч.2, 1995.– 287с.
48. Качкан В.А. У творчій майстерні визначних етнологів.– К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1993.– 87с.
49. Качкан В.А. Хай святиться ім'я твоє.– Коломия: Вік, 1996.– 308с.
50. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. У 4-х томах, 2-х книгах.– К.: Акціонерне товариство “ОБЕРЕГИ”, 1994.–Кн.1.– 400с.; Кн.2.– 528с.
51. Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні.– К.: Музична Україна, 1980.– 184с.
52. Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики ХІХ века.– М.: Наука, 1974.– 280с.

53. Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах. Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX-поч. XX ст. (Упорядники Глизь І.І.(головний редактор), Бутич М.І., Франко О.О.).– К.: Наукова думка, 1990.– Т.І.– 544с.; Т.2.– 696с.; Т.3.– 440с.
54. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів).– Львів, 1938.– 643с.
55. Колесса Ф. Фольклористичні праці.– К.: Наукова думка, 1970.– 415с.
56. Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку.– К.: Либідь, 1994.– 334с.
57. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу).– К.: Либідь, 1991.– 40с.
58. Костомаров М. Етнографічні писання Костомарова.– К., 1930.– 352с.
59. Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших єї діячів.– К.: Україна, 1991 (Репринтне відтворення видання 1918 року).– 494с.
60. Костомаров М. “Народні оповідання” Марка Вовчка // Історія української літературної критики та літературознавства...– С.231-234.
61. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Введение // Історія української літературної критики та літературознавства...– С.211-216.
62. Костомаров М. Слов’янська міфологія // Хроніка 2000. Наш край. Український культурологічний альманах. Випуск 1.– К., 1992.– С.34-49.
63. Костомаров Н.И. Славянская мифология.– М.: Фирма “Чарли”, 1995.– 688 с.
64. Костомаров М.І. Твори в двох томах.– К.: Дніпро, 1990.– Т.1.– 542 с. Т.2.– 784 с.
65. Кузеля З. Наші сільські оповідачі.– Львів,1908.– 8 с.
66. Лобода А. Судьба этнографии на Украине за 1917-1925 гг. // Відбиток із часопису “Етнография”, 1926, №1-2.– С.201-210.
67. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Собрание сочинений.– К., 1877.– 457 с.
68. Мельник В. Історична правдивість фольклору (XVI-XVIIIст.).– Львів: Вид-во Львівського університету, 1968.– 310 с.
69. Миллер В. Всемирная сказка в культурно-историческом освещении. Вырезка из журнала “Русская мысль”.– Кн.ІІ.– С.207-229.
70. Милорадович В. Українська відьма.– К.: Веселка, 1993.– 71 с.
71. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія.– К.: Акціонерне товариство “Обереги”, 1992.– 424 с.

72. Наєнко М. Українське літературознавство. Школи, напрями, тенденції.– К.: Видавничий центр АКАДЕМІЯ, 1997.– 320 с.
73. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ ст.– Львів: ТзОВ “Львівські новини”, 1994.– 28 с.
74. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20-60-х років ХІХ ст.– К.: Наукова думка, 1988.– 318 с.
75. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу.– К.: Акціонерне товариство “Обереги”, 1992.– 88 с.
76. Пазяк М. Юрій Федькович і народна творчість.– К.: Наукова думка, 1974.– 175 с.
77. Перетц В. К истории русской народной сказки. Сравнительные этюды.– Спб., 1894.– 35 с.
78. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы ХІХ ст.– К., 1884.– 457 с.
79. Пыпин А. История русской этнографии.– Том III .– Этнография Малорусская.– Спб., 1891.– 246 с.
80. Померанцева Е.В. Русская народная сказка.– М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963.– 128 с.
81. Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф.– К.: Наукова думка, 1968.– 116 с.
82. Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников.– К.: Держ. вид-во образотв. і муз. літ. УРСР, 1961.– 50 с.
83. Потебня А. Объяснение Малорусских и сродных песен. Колядки и щедривки.– Варшава, 1887.– 809 с.
84. Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий.– М., 1865.– 310 с.
85. Принципы текстологического изучения фольклора.– М.-Л.: Наука, 1966.– 304 с.
86. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки.– Л.: Издательство Ленинградского университета, 1986.– 365 с.
87. Рыбаков Б. Язычество древних славян.– М.: Наука, 1981.– 625 с.
88. Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ-поч.ХХ ст. Зб. наук. праць. (Відп. Редактор М.Т.Яценко.– К.: Наукова думка, 1986.– 295 с.
89. Розумний М. Національна ідея та її самозаперечення // Сучасність.– 1996.– №6.– С.61.
90. Савченко С.В. Русская народная сказка (История собирания и изучения).– К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1914.– 544 с.

91. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера.– К.: СІНТО, 1994.– 344 с.
92. Сперанский М. В.С.Караджич и русская народная песня.– Спб., 1908.– 84 с.
93. Сумцов М. Діячі українського фольклору.– Харків, 1910.– 37 с.
94. Сумцов Н.Ф. Пятидесятилетие сборника А.Л.Метлинского “Народные южнорусские песни”.– С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1904.– 18 с.
95. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. В п'яти томах.– К.: Наукова думка, 1987.– Т.І. Українська дожовтнева література і слов'янський світ.– 504 с.
96. Українська літературна енциклопедія (Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР).– К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії ім.М.П.Бажана, 1988.– Т.І.– 536 с.; Т.ІІ.– 576 с.
97. Українська романтична поезія 20-60-х років ХІХ ст. // Українські поети-романтики. Поетичні твори.– К.: Наукова думка.– 592 с.
98. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. У п'яти томах (Відповідальний редактор П.К.Волинський).– К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963.– Т.ІІІ. Дожовтневий період (ХІХ-поч.ХХ ст.).– 810 с.
99. Український радянський енциклопедичний словник. В трьох томах.– К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986.– Т.І.– 752 с.; Т.ІІ.– 736 с.; Т.ІІІ.– 736 с.
100. Усна епіка: етнічні традиції та виконавство // Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяч. пам'яті Ф.Колесси та А.Лорда; Київ, 8-14 вересня 1997 року.– К.: ІМФЕ .– Ч.І.– 176 с.; Ч.ІІ.– 184 с.
101. Федченко П.М. Літературна критика на Україні першої половини ХІХ ст.– К.: Наукова думка, 1982.– 236 с.
102. Франко І.Я. Вибрані статті про народну творчість (Упоряд. О.І.Дей).– К.: Вид.-во АН УРСР, 1955.– 290 с.
103. Франко І.Я. Жіноча неволя в руських народних піснях // Повне збір. творів у 50-ти томах.– К.: Наукова думка, 1980.– Т.26.– С.210-253.
104. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1830 року.– Львів, 1910.– 444с.
105. Франко І. Студії над українськими народними піснями. У двох томах.– Львів, 1913.– Ч.І.– 177 с.
106. Фрезер Д. Золотая ветвь.– М.: Политиздат, 1980.– 831 с.
107. Фурдуй Р. Скільки тисячоліть тризубу // Космос древньої України.– К.: Наукова думка, 1992.– С.235-248.

108. Харківська школа романтиків. Т.Ш. Статті, редакція і примітки Шамрая А.– Харків: Держ. вид-во України, 1930.– 356 с.
109. Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях // Історія української літературної критики та літературознавства...– С.56-62.
110. Чижевський Д. Історія української літератури.– Тернопіль: Феміна, 1994.– 480 с.
111. Сучасна пісенність слов'янських народів.– К.: Наукова думка, 1981.– 264 с.
112. Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961.– 132 с.
113. Яценко М.Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст.– К.: Наукова думка, 1979.– 336 с.

II. Опубліковані джерела

1. Аристов А., Павлова М. Фольклорные частушки, песни и сказки, записанные в Курской области. – Курск, 1939. – 352с.
2. Афанасьев А. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева. В трех томах. – М.: Госполитиздат, 1958.– Т.І.– 515 с.; Т.2.– 510 с.; Т.3.– 572 с.
3. Балади (Упоряд. О.І.Дей, А.Ю.Ясенчук).– К.: Дніпро, 1987.– 315 с.
4. Бодяньський О. Наські українські казки, запорозьця Іська Матиринки.– Спб., 1835.– 47 с.
5. Веснянки: українські народні пісні (Упорядк. та вступ. ст. Н.С.Шумади.– К.: Дніпро, 1984.– 110 с.
6. Гринченко Б. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. – Чернишов, 1895. – 208с.
7. Дивна сопілка: Українські народні казки (Упорядник В.Г.Бойко). 2-ге видання.– Львів: Каменяр, 1989.–280 с.
8. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. (Свод М.Драгоманова). – К.,1876. – XXV.– 436 с.
9. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880).– К.: Криниця, 1918.– 160 с.
10. Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля (Зібрав та впорядкував Н.Медведик.– Львів: Червона калина, 1992.– 288 с.
11. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях (Материалы для характеристики мирозерцаниякрестьянского населения Купянского уезда). – Х.,1981. – 160с.
12. Ивановська О. Фольклорні записи Ганни Барвінок.– К.: Довіра, 1995.– 73 с.

13. Ігри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року (Упорядк., передм. і приміт. О.І.Дея.– К.: Наукова думка, 1963.– 671 с.
14. Казки та оповідання Поділля. В записках 1850-1860 рр. (Упоряд. М.Левченко).– К.: Друкарня української АН, 1928.– Вип.1-2.– 598 с.
15. Калевала. Фінський народний епос (Переклад з фінської Євгена Тимченка).– К.: Основи, 1995.– 348 с.
16. Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року (Упоряд., передм. та приміт. О.І.Дея).– К.: Наукова думка, 1968.– 638 с.
17. Костомаров Н. Малорусские народне предания // Оттиск из журнала «Киевская Старина». – 1878. – Т.ХІХ, май.– 134 с.
18. Лозинський Л. Українське весілля.– К.: Наукова думка, 1927.– 175 с.
19. Лукашевич П. Малороссийские и Червонорусские народне думы и песни. – Спб., В Типографи Едуарда Праца, 1836. - , 1836.– 170с.
20. Максимович М. Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М.:В Типографии Августа Семена, 1827. – 127с.
21. Максимович М. Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. Часть первая. – К.: В Типографии Феофила Гликсберга, 1849.– 116 с.
22. Максимович М. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая. – К.: В Университетской Типографии, 1834.– 180 с.
23. Маркевич М. Южноруські пісні з голосами.– К., 1857.– 89 с.
24. Метлинський А.Л. Народне южно-русские песни. Издание Амвросія Метлинського. – К.: В Университетской Типографии, 1854.– 472 с.
25. Милорадович В. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895гг.– Х., 1897.– 235 с.
26. Народні пісні в записках Миколи Гоголя (Упоряд., післямова і примітки О.І.Дея). – К.: Музична Україна, 1985.– 208 с.
27. Народні пісні в записках Марка Вовчка. Двісті українських пісень (Реставація за рукописними та друкованими джерелами, упорядкування, післямова і примітки О.І.Дея). – К.: Музична Україна, 1979.– 216с.
28. Народні пісні в записках Осипа Маковея (Упоряд., вступна стаття і примітки В.А.Качкана). – К.:Музична Україна, 1981.– 103с.
29. Народні пісні в записках Степана Руданського (Упоряд. Н.С.Шумада, З.І.Василенко). – К.: Музична Україна, 1972.– 291с.
30. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірка О.В.Марковича і других. – Спб., 1864.– 685с.
31. Олена Пчілка Українські колядки Текст волинський. – К., 1903.– 137с.

32. Пісні кохання (Упоряд., вступ. ст. та приміт. О.І.Дея).– К.: Дніпро, 1986.– 366 с.
33. Пісні Поділля. Записи Насті Присяжнюк в селі Погребище 1820-1870рр. (Упоряди.В.Мишанич). – К.: Наукова думка, 1976.– 521 с.
34. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми (Упоряд. М.М.Пазяк). – К.: Наукова думка, 1991.– 436 с.
35. Соціально-побутова казка (Упоряд.О.Ю.Бріцина). – К.: Дніпро, 1987.– 282с.
36. Соціально-побутові пісні (Упоряд. Та вступ. Ст.. О.М.Хмилевської). – К.: Дніпро,1986.– 329 с.
37. Срезневский И. Запорожская Старина. – Х., 1833.– Ч.І.– 132 с.; Ч.ІІ.– 140 с.
38. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и исследования, собранные действительным членом П.П.Чубинским. – Т.І.,вып.1-2. – Спб., 1872. – 244с.;Т.ЫЫ. – Спб.,– 1873. – 688 с.; Т.ЫЫЫ. – Спб., 1873. – 486 с.; Т.V. – Спб.,1874. – 1209 с.; Т.VI. – Спб., 1877. – 713 с.
39. Українські міфи, демонологія, легенди (Упоряд. М.К.Дмитренко).– К.: Музична Україна, 1992.– 144 с.
40. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (Упоряд., текстолог., інтерпрет. та передмова О.І.Дея).– К.: Наукова думка, 1974.– 781 с.
41. Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха (Упоряд. В.Скрипка).– К.: Музична Україна, 1988.– 120 с.
42. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні (Упоряд., вступ. ст. М.К.Дмитренка).– К.: Музична Україна, 1988.– 310 с.
43. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. (Упорядкування та примітки А.Ю.Ясенчук. Загальна і текстологічна редакція та вступна стаття О.І.Дея). – К.:Наукова думка, 1978.– 328 с.
44. Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич (Упоряд. С.В.Мишанич, М.В.Мишанич). – К.: Наукова думка, 1982.– 421 с.
45. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича (Упоряд., передмова та примітки О.І.Дея). – К.: Наукова думка, 1983. – 526 с.
- 46..Brodzinski Kazimierz List do Redaktora Dziennika Warszawskiego o pieśniach ludu. – Pieśni ludu. Dzień. War., 1826, IV, № 12, S. 173-184, 185-200.
47. Brodzinski Kazimierz List do Redaktora Dziennika Warszawskiego o pieśniach ludu. – Pieśni ludu. Dzień. War., 1826, IV, № 12, S. 173-184, 185-200.
48. Dumy Wolyńskie, zebrane i przełożone przez Adama Słowikowskiego, „Athenaeum”, 1842, t.6,1846, t.4,5.
49. J. Czeczot, Piesni wiesniacze Niemna, Dniepra i Dniestru. Wilno, 1845.
50. Pieśni ludu polskiego w Galicji. Zebrał Żegota Pauli. Lwów, 1838.

51. Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną, przez Karola Lipińskiego. Zebrał i wydał Wacław z Oleska. We Lwowie, 1833.
52. Sieminski, L. Dumy i pieśni ruskie. Ze zbioru Maksimowicza – Rosmgłów, 1835, II.- S. 100.
53. Wacław z Oleska (zaleski). O pieśniach ludu polskiego i ruskiego. Lwów, 1817, S.90-128.
54. Zaborowski, Tymon. Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego. – Puławy, 1830,8, S.VIII, 107.

Праці П.О.Куліша

1. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка» // Історія української літературної критики і тературознавства... – С. 294-301.
2. Куліш П. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1969. – 560 с.
3. Кулиш П.А. Воспоминания детства (Повести). – Бахмут, 1899, I-II. – 490 с.
4. Куліш П. Григорій Квітка і його повісті // Історія української літературної критики та літературознавства... – С.278-294.
5. Кулеш П. Коваль Захарко. Разказ одного козака (Малороссийская сказка) // Москва, 1843. – Ч.1.– №1. – С.132-140.
6. Кулеш П.А. Малороссийские рассказы // Киевлянин. – 1840. –Кн.1. – С.205-228.
7. Куліш П. Михайло Чарнишенко. Повість. – К.: Сяйво, 1928. – 288с.
8. Кулеш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемь-десять лет назад. – К.: В Университетской типографии, 1843. – Ч.1. – 206с.; Ч.2. – 190 с.; Ч.3. – 221 с.
9. Кулиш П. Обзор украинской словесности. – Спб., 1860. – 104 с.
- 10.Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2. – С.458-476.
- 11.Кулеш П. Огненный змей. Повесть из народных преданий // Киевлянин (Максимовича), 1841. – Кн.2. – С.181-188.
- 12.Куліш П. Оповідання. – Київ-Лейпціг: Вид-во “Ратаи”, 1922. – 116 с.
- 13.Куліш П. Оріся та інші оповідання. – К.: Криниця, 1919.
- 14.Куліш П. Оріся. – К.: Укрвидав, 1943. – 16 с.
- 15.Куліш П. Передне слово до громади. Погляд на українську словесність // Історія української літературної критики і літературознавства... – С.256-263.
- 16.Куліш П.О. Поезії. – К.: Дніпро, 1970. – 275 с.
- 17.Кулиш П. Поездка в Украину (1857) // Основа. – 1862. – № IV. – С.92-119.

18. Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Історія української літературної критики і літературознавства... – С.269-278.
19. Кулиш А. Сочинения и письма П.А. Кулиша. – К., 1908. – Т.І. – 157 с.
20. Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1989. – Т.І. – 656 с.; Т.ІІ. – 690 с.
21. Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.І. – 750 с.; Т.ІІ. – 785 с.
22. Куліш П. Твори. Т.3-й. Чорна рада. Хроніка 1663 р.–Х.–К.:“ЛІМ”, 1931. – 435 с.
23. Куліш П.О. Твори: У 2-х томах (Серія «Бібліотека української літератури») / Упорядкування і примітки В.М.Івашківа. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.2 (друге видання 1998р.). – 768с.
24. Кулеш П. Украина. Зложил П. Кулеш. Од початку Вкраины до батька Хмельницького. – К., 1843. – 95 с.
25. Кулиш П.А. Украинские народные предания. – М.: Спб., 1847. – 90с.
26. Кулиш П. Украинские незабудки. Очерки из невозвратного времени // Основа. – 1861. - № IX. – С.1-48.
27. Куліш П. Чорна рада (Хроніка 1663 року). – Полтава: Вид-во Полтав. спілки споживчих товар-в, 1918. – 263 с.
28. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – К.: Книгоспілка, 1926. – 216 с.
29. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. – К.: ДЛВ, 1939. – 195с.
30. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року.– К.– Х.: Укрдержвидав, 1944. – 164 с.
31. Куліш П.. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Упорядкування, післямова і примітки В.Івашківа, К.: Молодь, 1991. - 168с.
32. Куліш П. Щоденник. – К.: Либідь, 1993. – 48с.
33. Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша (На матеріалі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.. М.Рильського АН УРСР) / Упоряд. В.М.Івашків // Народна творчість та етнографія. – 1989. - № 5. – С.64-67.

Дослідження про П.Куліша та його творчість

1. А.Л. Предки П.А. Кулиша//Киевская Старина. – 1898. – Т.LX1, сентябрь.– С.62-64.
2. Бандура О.М. Вивчення роману П.О. Куліша “Чорна рада. Хроніка 1663 року”//Укр. мова і літ. в шк. –1992. – №11 –12. – С. 21–24.
3. Баран Є. “Чорна рада” П. Куліша // Перевал. – 1992. – №3 – 4. – С. 84-87.
4. Бетко І. Філософська поезія Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №11-12. – С. 110–120.

5. Бойко М.П. П. Куліш: Осмислення творчого спадку. – Дніпродзержинськ, 1997. – 47с.
6. Болтівець С. Психологічні особливості вивчення поезії Пантелеймона Куліша // Дивослово. – 1995. – № 4. – С. 44–46.
7. Веркалець М. Повернення із забуття (до 150-річчя П. Куліша) // Дніпро. – 1994. – №7. – С. 111–115.
8. Войтюк А. Символ віри Пантелеймона Куліша // Віче. – 1997. – №3. – С. 120–127.
9. Гнідак О.Д., Осьман К.Д. Світогляд Пантелеймона Куліша // Укр. мова і літ. в школі. – 1991. – №10, С. 22–29.
10. Гончар О. Роман “Чорна рада” П. Куліша в школі // Слово і час. – 1992. – №9.– С. 3–11.
11. Денисюк І. Талант без талану // Вітчизна. – 1968. –№12. – С. 179.
12. Дзира І. Ідеї братства дали сходи у сьогодні. Літ. твори Пантелеймона Куліша і Миколи Костомарова в оцінці царських жандармів під час процесу 1847 року // Слово Просвіти. – 1996. – №9-10. – С. 10.
13. Дзира І. Пантелеймон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина. – 1995. – №3 – 4. – С. 117–130.
14. Дмитрієнко М., Томозев В. З генеалогії Пантелеймона Куліша // Українське слово. – 1996. – №3. – С. 13.
15. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – К., Лейпціг; Українська накладня, [б.р.] – 207с.
16. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого // Вестник Европы. – 1900.– №12. – С. 512–524.
17. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті // Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1989. – Т.1. – С. 5–30.
18. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, П. Куліш) // Філософська і соціальна думка. – 1991. – №8. – С.127–138.
19. Іванченко М. Цей невгамовний Куліш // Вітчизна. – 1989. – №5. – С. 154–159.
20. Івашків В.М. Деякі особливості художнього мислення П.Куліша у 1840-х рр.. // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т. 224. – С.71-88.
21. Івашків В.М. До питання про художню концепцію роману П.Куліша «Чорна рада» // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2000. – С.41-54.
22. Івашків В.М. «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини ХІХ ст. // Записки наукового товариства. Т.Шевченка. Праці секції етнографії та фольклористики. – Львів, 2001. – Т.ССХІІ. – С.307-337.

23. Івашків В.М. «Записки о Южной Руси. – Українська літературна енциклопедія: У 5 тт. – К., 1990. – Т. 2. – С.240.
24. Івашків.М. Образ автора у творчості Пантелеймона Куліша // *Literatura i komunikacjis Od listu do powiesci autobiograficznej.* - Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skljdowsksej, 1998. – S. 344-352.
25. Івашків В.М. «Орися» П.Куліша в контексті творчих пошуків письменника 1840-х років // *Слово і час.* – 2004. - № 5. – С.3-17.
26. Івашків В.М. Пантелеймон Куліш в оцінці Юрія Липи // *Юрій Липа: голос доби і приклад чину. Збірник наукових праць.* – Львів, 2001. – С.47-52.
27. Івашків В.М. Пантелеймон Куліш і його художньо-історична концепція України (на матеріалі Творчості 1840-х років) // *Другий міжнародний конгрес українців.* Львів, 22-29 серпня 1993 р. Літературознавство. – Львів, 1994. – С.105-109.
28. Івашків В.М. Проблематика ранніх романтичних оповідань Пантелеймона Куліша // *Збірник праць кафедри української преси. Випуск 4-6. На пошану проф.. М.Нечиталука з нагоди 80-річчя від дня народження.* – Львів, 2001. – С.401-411.
29. Івашків В.М. Проблематика романтичної повісті Пантелеймона Куліша «Огненный змей» // «З його духа печаттю...» *Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка.* – Львів, 2001. – Т.І. – С.26-41.
30. Івашків В.М. Проблеми українсько-польських взаємовідносин: П.Куліш та М.Грабовський // *Stosunki kulturowo-literaskie polsko-wcshodnioslowianskie.* – Rzeszow, 1995. – S.85-91.
31. Івашків В.М. Становлення історично-романтичного мислення Пантелеймона Куліша: роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» у контексті його ранньої романтичної творчості // *Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці філологічної секції.* – Львів, 2000. – Т.СХХХІХ. – С.58-79.
32. Івашків В.М. Творча діяльність Пантелеймона Куліша 1840-х років і фольклор // *Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Збірник наукових праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесностіу Львівському університеті (Львів, 23-25 жовтня 1998 р.). Частина друга.* – Львів: Світ, 1999. – С.517-526.
33. Ільєнко І. “Та на одно діло душу положили”. Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш // *Урядовий кур’єр.* – 1997. – 6 серпня. – С. 6.
34. Кирилюк Є. Панько Куліш (До 150-річчя з дня народження) // *Радянське літературознавство.* – 1969. –№8.– С. 26–41.
35. Козачок Я.В. Невичерпне джерело для романів історичних: З творчої лабораторії Пантелеймона Куліша. – Тернопіль, 1997. – 16с.
36. Копиленко О., Копиленко М. Пантелеймон Куліш: “Я тепер з сокирою важкою”: Особа в контексті часу. Речники української ідеї // *Віче.* – 1994. –№7. – С. 119–133.
37. Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том 1-й. 1856 года // *Отечественные записки, 1857,* – Т. СХІІ. – №6. – С. 4–74.

38. Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Том второй, 1857 // Отечественные записки, 1857, – Т. СХІV, кн. 9. – С. 1–8.
39. Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская Старина. – 1897. – Т. LVII. – №4–6, апрель. – С. 161–176.
40. Луцький Ю. У праці й суперечностях (Роздуми про Пантелеймона Куліша) // Слово і час. – 1994. – №8. – С. 19–22.
41. Мазуркевич О. Пантелеймон Куліш в оцінці Михайла Коцюбинського // Рідна школа. – 1996. – №9. – С. 12–14.
42. Материалы для биографии П.А.Кулиша // Киевская Старина. – 1897. – Т. LVIII. – №4–6, май. – С. 339–362.
43. Нахлік Є. Апокаліпсис Куліша // Вітчизна. – 1990. – №10. – С. 168–174.
44. Нахлік Є. Не “Список з натури”, а “Самовладний мир” (Естетичні засади Куліша – літературознавця) // Слово і час. – 1994. – №7. – С. 7–13.
45. Нахлік Є. Німецька література й наука в рецензії Пантелеймона Куліша // Всесвіт. – 1996. – №4. – С. 158–162.
46. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш (До 150-річчя від дня народження). – К.: Наукова думка, 1989. – 48с.
47. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1. – С. 5–36.
48. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у 2-х томах. – К.: Український письменник, 2007. – Т.І. – 464с.; Т.ІІ. – 464с.
49. Нахлік Є. Позитивізм у рецензії Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №11–12. – С. 121–142.
50. Нахлік Є. Проблема “Україна-Захід” в інтерпретації П. Куліша // Сучасність. – №7.- 1997. – С. 123–131.
51. Нахлік Є. К. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // Рад. літ-во. – 1989. – №8. – С. 37–44.
52. Неділько В.Я. Місце Куліша в українській культурі // Слово і час. – 1992. – №9. – С. 11–18.
53. Неділько В.Я. П. Куліш // Нові імена в програмі з української літератури: Посібник для вчителя. – К.: Либідь, 1993. – С. 5–38.
54. Неділько В.Я. П. Куліш // Дніпрова хвиля. – К.: Дніпро, 1991. – С. 117–126.
55. Охріменко П. Гарячий Пантелеймон Куліш: (Про тв. укр. Письменника // Наука і суспільство. – 1989. – №12. – С. 24–26.

56. Охріменко П. На орбіті світового письменства // Вітчизна. – 1989. – №8. – С. 150–152.
57. Охріменко П. Шевченко і Куліш очима “несамовитого Віссаріона” // Березіль. – 1994. – №3–6. – С. 182–186.
58. Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам’яток новітнього письменства (Укр. акад. наук. Збір. 1ст. – Філол. Від. №53; ред. С. Єфремова). – К., 1927. – 200с.
59. Пантелеймон Куліш: Матеріали міжвузівської наукової конференції Сумщини, присвяч. 175-річчю з дня народження П. Куліша (Глухівський держ. пед. інститут. Упоряд. П.П. Охріменко). – Суми, 1994. – 64с.
60. П.О. Куліш: Матеріали і розвідки (Під ред. К. Студинського). – Львів. – (Зб. наук. т-во ім. Шевч. Філол. секція; Т.22). – Ч.2., 1930. – 91с.
61. Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – 32с.
62. Петров В. Романи Куліша. – К.: Україна, 1994. – 320с.
63. Пільгук І. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1969. – С.3–45; 560с.
64. Пінчук С. В клечанні “Слова...”: (Про ставлення П. Куліша до “Слова о полку Ігоревім” // Вітчизна. – 1990. – №4. – С. 168–172.
65. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок // Основа. – 1997. – №32. – С. 23–73.
66. Романченко І. Куліш–біограф і критик Гоголя. – Ромен, 1943. – 78с.
67. Савченко Ф.Я. Співробітництво П.Куліша з Олексою Гатцуком. – (видання понівечене). – 32с.
68. Слоньовська О. “Гетьмани, гетьмани, якби-то Ви встали...”: Аналіз роману Пантелеймона Куліша “Чорна рада” // Дивослово. – 1994. – №12. – С. 11–16.
69. Степанишин Б.І. Поетичний доробок П.Куліша // Українська мова і література в школі. – 1992. – №11. – С. 16–18; №12. – С. 21–25.
70. Студинський К. Слідами Куліша. – Львів, 1928. – 66с.
71. Сумцов М. Пантелеймон Куліш. – Полтава, 1919. – 59с.
72. Ткаченко І. Куліш П.. — Харків. – 71с.
73. Томашівський С. Куліш: українська національна ідея // Український світ. – 1995. – №1–3. – С. 16–17 (Написано у 1922р.).
74. Чалый М. Юные годы П.А. Кулиша // Киевская Старина. – 1897. – Т.LVII. – №4–6, май. – С. 291–299.

75. Шенрок В. П.А. Кулиш Биографический очерк // Киевская Старина. – 1901. – Том LXXIII–LXXV (з продовженням у кожному номері, починаючи з №4 за 1901 рік).
76. Шокало О. Провідці української ідеї: Пантелеймон Куліш і Степан Томашівський // Український світ. – 1995. – №1–3. – С. 14–15.
77. Шубравська О. Наукові читання, присвячені П.Кулішеві // Слово і час. – 1995. – №5–6. – С. 83–87.
78. Шубровський В. “Як вийде все наяв...”: (Творчість Шевченка в інтерпретації П.Куліша) // Вітчизна. – 1991. – №6. – С. 178–183.
79. Ямпольський Замітки про Куліша. – К., 1928. – 26с.
80. Яременко В. П.О. Куліш (До 150-річчя від дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1969. – №8. – С. 84–86.
81. Яременко В. Пантелеймон Куліш // Основа. – 1997. – №32, – С. 3-8.

Епістолярні джерела

1. Два письма А.В.Марковича: к Т.Г.Шевченку и П.А.Кулишу // Киевская Старина. – 1899. – Т.LXV. – №4-6, май. – С.68-71.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані (Редакція Ю.Луцького). – Нью-Йорк-Торонто: Українська вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.
3. Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К., 1927. – 31 с.
4. Из переписки И.И.Срезневского (1829-1839) // Киевская Старина. – 1901. – №6. – С.317-343.
5. Из писем П.А.Кулиша к С.Д.Носу (1860-1892гг.) // Киевская Старина. – 1899. – Т.LXV. – №4-6, апрель. – С.8-31.
6. Куліш П. Листи до М.Погодіна (1842-1851). – Львів, 1929. – 28 с.
7. Лист Остапа Вересая до Пантелеймона Куліша // Сучасність. – 1995. – №1. – С.17-18.
8. Письма Кулиша к В.В.Тарновскому (1855-1858) // Киевская Старина. – 1898. – Т.LXI. – №4-6, апрель. – С.107-110; №10-12,
9. Письма Кулиша к Д.С.Каменецкому // Киевская старина. – 1898. – Т.LXI– №4-6, май. – С.222-244; июнь. – С.366-394; Т.LX. – №7-9, июль. – С.132-144.
10. Письма Кулиша к Д.С.Каменецкому // Киевская Старина. – 1898. – №10-12, декабрь. – С.345-352.
11. Письма П.А.Кулиша к А.Ф.Кистяковскому // Киевская Старина. – 1902. – Т.LXXVII. – №4-6, апрель. – С.298-312.

12. Письма П.А.Кулиша к М.Д.Юзефовичу (1843-1861гг.) // Киевская Старина. – 1899. – №1-3, февраль. – С.185-208.
13. Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова // Киевская Старина. – 1904, февраль. – С.213-214.
14. Письма Н.И.Костомарова к В.М.и Н.М.Белозерским // Киевская Старина. – 1897. – Т.LIX. – №10-12, октябрь. – С.132-142.
15. Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846-1847гг.) // Киевская Старина. – 1897. – Т.LVIII. – №7-9, сентябрь. – С.394-408; Т.LIX– №10-12, декабрь. – С.449-472; Киевская Старина. – 1898. – №1-3, январь. – С.283-313.
16. Письма Кулиша к Шевченку // Киевская Старина. – 1898. – №1-3, январь. – С.229-239.
17. Письма П.А.Кулишу от М.Максимовича // Русская беседа. – 1857, Ч.I, кн.5. – С.38-64.
18. Письмо П.А.Кулиша к Г.П.Галагану // Киевская старина. – 1902. – Т.LXXVI.– №1-3, январь. – С.4-6.
19. Письмо П.А.Кулиша к М.А.Максимовичу // Киевская Старина. – 1899. – Т.LXVI. – №7-9, июль. – С.6-8.
20. Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш). Публікація листів Заїри Першеної та Лариси Похилої // Київська Старовина. – 1994. – №6. – С.7-23.
21. Терлецький В. Київські листи Куліша // Київ. – 1994. – №5-6. – С.130-136. Частная переписка Г.П.Галагана // Киевская Старина. – 1899. – Т.LXV. – №4-6, май. – С.181-198; июнь. – С.440-454.

